

ԱՆԱՏԻՏ

ՀԱՆՐԱՊԵՏ ԱՄՍԵԱՅ

ԱԶԳԱՅԻՆ, ԳՐԱԿԱՆ, ԳԵՂԱՐՈՒԵՍՏԱԿԱՆ

Գ. ՏԱՐԻ

ՓԵՏՐՈՒԱՐ 1901

ԹԻՒ 2

ԳԵՍԵԾԳ

— 0 —

ԱՐՓԻԱՐ ԱՐՓԻԱՐԵԱՆ

«Նոր Կեանք»-ի վերջին թիւերէն մէկուն մէջ Արփիարեան կը քննադատէ այն յօդուածը զոր Բէնդ Քիւսառ «Սոսո»-ին մէջ հրատարակեց Օսման փաշա քիւրտ առտ-հերոսին առթիւ։ Արփիարեան Հայոց համար այնքան վտանգաւոր կը համարի Ապտիւրրահմանի յայտարարութիւնները որքան Օսմանի մը պոռտախօսութիւնները, և առանց ո եւ է վարանման կը վճռէ թէ «Ինչոր Քիւրտերը ուրիշ բան չըլլալով բայց եթէ արիւնարբու աւաղակներ», ոչ մէկ համաձայնութիւն անոնց եւ Հայերուն միջեւ անհնար է, եւ թէ Քիւրտերու մէջ հայրենասիրական զգացման ծնունդին նկատմամբ Եւրոպացիներու համակրական արտայայտութիւնները միմիայն վնաս կրնան բերել հայկական գաւառին։

Ինչ որ զարմացուց զիս այդ յօդուածին մէջ որ գրուած է քաւական կծու, տեղ տեղ ճշդ, իսկ բարկաճայթ թոնով մը, այն է որ Արփիարեան անուանած չըլլայ Քիւսառի յօդուածին յղացման ու հրատարակման միակ շարժառիթ եղող անձը, այսինքն զիս Քիւսառ անունն յիշատակած էր իր յօդուածին մէջ, եւ Արփիարեանի գիտէր որ զայն Քիւսառին թելադրողը ես էի։ Այդ յօդուածին նկատմամբ գիտողութիւններ ունենալները զատնք ինծի ուղղելու էին, եւ ոչ

թէ Քիւսառին։ Խուսափելով, չեմ գիտեր ինչու, ինծի ուղղելէ իր քննադատութիւնը արարքի մը մասին որուն միակ պատասխանատուն ես եմ, Արփիարեան մինչեւ իսկ «Սոսո»-ի յօդուածին թարգմանութեան մէջ՝ յայտնած է առաջին մասը ուր անունս կայ յիշուած։ Չաւելատկան զուգադիպութեամբ մը՝ Ամերիկայի «Հայրենիք»-ին մէջ միեւնոյն վարժուեցը գրատալ ինծի նկատմամբ, այդ թերթը ամբողջ յօդուածը հրատարակած է բաց ի այն տողէն որ իմ անունն կը պարունակէ։ Ամերիկայի «Հայրենիք»-ին պարոնները վարժուած են խեղճութիւններ, յայտնելու, աւելցնելու, ստեղծելու, կեղծարարելու։ Իրենց ընթացքը այս պարագային մէջ տարօրինակ չի թուի ինծի։ Բայց տարօրինակ կը գտնեմ որ բարեկամ գրադէտ մը իմ մէկ արարքս քննադատէ առանց անունս տալու։ Եւ ասիկա շատ պատեհ առիթ մը կը համարիմ մէկ քանի խօսք ըսելու համար «Նոր Կեանք»-ի խմբագրասպետին ու իմ միջեւ որպէս թէ գոյութիւն ունեցող այն տեսակ մը «զարգանի զայնակցութեան» վրայ, որուն ծածաղելի հեղաթիւ բոլոր ապուշները, ինչոր ստանակները երեսս ի վեր կը թօթուեն երբ այս կամ այն վէճին մէջ լուրջ փաստ մը չունենան ղէմս գնելու։

Թէ գաղափարներու, խառնուածքի, ձրգտումներու հիմնական ու ակնհիշ տարբերութիւններ գոյութիւն ունին Արփիարեանին ու իմ միջեւ, եւ թէ ոչ մէկ արարքի, ոչ մէկ գործի մէջ, աղագային կամ գրական ոչ մէկ ձեռնարկի մէջ՝ ոչ ինքն իմ վրաս ո եւ է աղեցեղութիւն դրած կէնայ ըլլալ, ոչ ալ ես իր վրայ

ասի բացայայտ ճշմարտութիւն մըն է որոշ տեսնող ու նենգամտութիւնէ վերք ո եւ է անձի համար, Կը բաւէ աչքի առջիւ բերել իմ գըրական ու ազգային գործունէութիւնս: «Արշալոյսի ծայրերը»ն մինչեւ «Անահիտը», եւ Կենդանական դասախօսութիւններն մինչեւ Ֆրանսայի մէջ կատարած բանախօսութիւններն, ու միանգամայն նկատի առնել Արփիւարեանի գործը՝ իր «Արեւելք»ի «Օ, ուսն Կեանք»երէն մինչեւ «Նոր Կեանք»ի առաջնորդողները կամ «Փամանցները, իր Պոլսոյ երեսփոխանական գործունէութիւնէն մինչեւ հիւմայնական յեղափոխական վարիչի իր կեանքը: Մէկ զանի տարրական ընդհանուր կէտերու մէջ տարտամ համախոհութիւն մը զատ, ձեռք Կեանք»ի եւ «Անահիտ»ի խմբագրականները շատ արեւելքու մէջ տարամէջ են, ինչպէս տարաւ, մէտ են եղած Պոլսոյ մէջ մեր կրեւորին յօղաւորներուն մեծագոյն մասը: Եւ բաւական անգամներ, «Հայրենիք»ի ինչպէս ձեռք Կեանք»ի, «Մարիկ»ի ինչպէս «Անահիտ»ի մէջ, Արփիւարեան եւ ես այսինչ կամ այսինչ գաղափարին մէջ անհամախոհութիւններն արտայայտած ենք հրապարակաւ, ինչ որ մեր գրական բարեկամութեան կապերուն ո եւ է վնաս չէ բերած եւ չէր կրնար բերել, որովհետեւ անիմաստ պիտի ըլլար երեւակայել որ երկու գործերը միեւնոյն չըջանակին մէջ ապրելուն համար՝ բացարձակապէս համարել ըլլալուն ամէն բանի վրայ, եւ անհերքելի պիտի ըլլար որ իրենց տարածութեանը քաղաքավար լեզուով մը հրապարակելին անբարեկամական ընթացք մը նշկատուէր իրենցմէ մէկուն կողմէ: Քիւրտերու մասին իմ կարծիքս իր կարծիքէն ունեցած տարբերութիւնը Արփիւարեան կրնար բցէ ի բաց արտայայտել: Գրացիի մը պարտէզէն դէպ ի իմ պարտէզս քար արձակելու այս սխտմն է որ զատապարտելի կը թուի ինծի:

Պիտի չյամենամ հոս քրդական հարցին վրայ Արփիւարեանի տեսութեան արմատական անճշշողութիւնը ապացուցանելու: Երբ Լօյտակի Քիւրտերու մասին ուսումնասիրութիւնը աւարտի, մտադիր եմ ընդարձակօրէն պատճառաբանել այդ հարցին վրայ իմ կողմած կարծիքս: առ այժմ սպափք պիտի ըսեմ, որ քոյր Քիւրտերը «աւազակ եւ Հայոց թըշնամի» կարծելով (առանց մտածելու որ նոյն իսկ ձեռք Կեանք»ին մէջ «Արեւելք արաւ» յօղաւոր մը հրատարակած է Քիւրտերու մէկ ստուար մասին հայացեղ ըլլալն հաստատող), Քիւրտերու հետ Հայոց համար ո եւ է համա-

ճանութիւն անհնար կարծելով (եւ այսպէս հակասելով բոլոր հայ գործիչներուն՝ Սրբիւնանի Փորթուքչիեան, Բաֆիէն Աւետիսեան), երկու տարիէ ի վեր անյողգողաբար Սուրբանին գէմ պաշար վարող եւ մշտական բերարդելութիւնին դատապարտած Ապտիւրահման մը նոյնացնելով ոճրագործ ու խարեւայ Սամանի մը հետ, եւ աշխարհահռչակ ու բոլոր Հայաստանցիներէն յարգուած Պետրիան մը աւագակապետ Մուսային հետ բաղադրանքով, Արփիւարեան չեղ ապացոյց մը կուտայ անդուգական թեթեւամտութեան եւ անպարտադիր ողիտութեան սանձակցնող չեղջաւոյտի մը:

Քրդական հարցին մէջ Արփիւարեանի տեսութեանց պատասխանելու համար չէ սակայն, կը կրկնեմ, որ այս յօդուածը կը գրեմ ի՜նչպէս որ միջադէպին առիթով ցոյց տայ թէ ամէն բանի մէջ Արփիւարեանի ու իմ միջեւ ներքին համաձայնութեան մը, տեսական ու գիտակից գործակցութեան մը զլոյսը ամենէն սխմար առապելներէն մէկն է որ մեր մէջ պարտած ըլլան, այս կէտը կ'ուզեմ վերջնականապէս լուսարանել, ոչ թէ լուծելու համար ո եւ է անձնական խնդր ուր դպութիւն չունի, այլ հիմէն քաղաքիւր համար այն ապուշ ստութիւնը որով բոլոր նենգամտութիւն մինչեւ ցարկ կը յամառին յայտարարել թէ յեղափոխական-գործիչ Արփիւարեանին պաշտօնակիցներէն մէկն եմ եւ, այսինքն վերակազմեալ Հնչակեան կուսակցութեան անդամ մը, եւ թէ զինքն եթէ պաշտպանած եմ իր արմատաւորներուն գէմ՝ այդ բանն ըրած եմ զիս իրեն հետ կապող «գործիչ կապերէ»ն մշտած: Կուսակցութեան մը անդամ ըլլալը անպտուտաբար համարելէ հեռու եմ: Ընդհակառակն, ես առջինը պիտի ըլլայի յայտարարող որ բոլոր Հայերը պէտք է անդամ ըլլան հայրենասիրական կուսակցութեան մը, եթէ դոյս թիւն ունենար մեր մէջ կուսակցութիւն մը այն ծրագրով ու գործունէութեան եղանակով զոր կ'իրագործէ Միսային, պարզ իրողութիւնն ընդ եւ որ ոչ Իրօյականն ոչ Հնչակեան կուսակցութեան անդամ չեմ եղած երբեք, իմ կատարած ազգային գործունէութեան ոչ մէկ կէտին մէջ ո եւ է մարմինէ, ո եւ է անձէ ազդեցութիւն մը չեմ կրած կամ թեւադրութիւն մը չեմ ընդունած: Գործած եւ ինչպէս ինչպէս որ հարկաւոր եմ դատած, եւ իմ հոգեկան գոհացմանս միակ նպատակին համար, իմ անկախութիւն, զոր այնքան կը սիրեմ որքան կը բաղադրանակախութիւն իմ ազգիս համար, երբեք պիտի չլքոյտարեմ որ ամենափոքր կականած ինքնապաշտպանութեան համար այս կէտը, կը բաւէ որ մէկ քանի ընդհանուր գծով ուրուագրեմ պատմութիւնը այն բոլոր գրական ու ազգային կեանքի յարաբերութիւններուն զոր ունեցած եմ Արփիւարեանին հետ:

Այն ամբողջ գործունէութեան մէջ զոր ունեցած եմ Պոլիս, չմտ գիտեր անձ մը որ իր ձգտումներովը, մտահոգութիւններովն ու կեանքի եղանակովը այնչափ իմ հակոտնեաց կազմած ըլլայ որքան Արփիարեանը, Հեղինոյ մըն էր ան, զեղարուեստը կ'առէր, զբարկանութեան մէջ «օգտակար»ը միայն կը փնտռէր, ազգային կեանքը իրեն համար ամբողջ կեանքն էր, աշխարհաբար պաշտպանելու համար անհրաժեշտ կը նկատէր զբարբաւին քիթն խնդալ. եւ խանդավառ մըն էի, ուրիշ ոչինչ կը սիրէի բաց ի զեղարուեստէն, գրականութիւնը ոչ թէ օպտակարի ալլ գեղեցիկ աղբիւր մը կը նկատէի, ազգային խնդիրներով չէի հետաքրքրուել, կեանքը մեծ բանաստեղծներու գրքերուն մէջէն միայն կը տեսնէի, ու աշխարհաբար սիրելու զիս չէր արդի լեր գրաբարը պայտելէ, Բայց ինձմէ աշգճան տարբեր այդ անձին համար՝ յարգանք կը զգայնորով չհետեւ տողուն ու դործուն ու մը կը ներկայացնէր, եւ որովհետեւ արդէն անձ մը յարգելու համար երբեք չեմ պահանջած որ այդ անձն ինծի ամէն կերպով համախոս ու համազգաց ըլլայ, Երբ կեդրոնականէն ելլելէս քիչ յետոյ, Արփիարեան ինծի առաջարկեց խմբագրական պատճառ մը ընդունել «Հայրենիք»ին մէջ զոր Շահնազար եւ ինքը իրենց տնօրէնութեամբ մտադիր էին հրատարակել, սիրով ընդունեցայ այդ առաջարկութիւնը՝ հակառակ բնազդական խորի հակակրօնութեանը զոր իմ «Պրքի գրականութեան» փարձը խառնակցութեան միջոցով պարզական գործունէութեան» համարն Տպաւորութիւնները զոր պահած եմ «Հայրենիք»ի խմբագրութեան մէջ անցուցած այդ հինգ վեց ամիսներէս, —սպաւորութիւններ որոնք կըրկեռած ու շեշտուած են այնուհետեւ «Հայրենիք»ին չորս տարուան աշխատակցութեան միջոցին եւ անկիւն ի վեր՝ Արփիարեանի հետ ունեցած անձնական յարաբերութիւններէս, ախորժիլ յիշատակներուս կարգը չեն կրնար գրուիլ :

Շատ ուշիմ բայց շատ միակողմանի ու հպանակ զարգացում ունեցող մարդ մը, շահեկան ու վատկուուն բայց էականապէս թեթեւ ու չար խառնուածք մը, անա ինչպէս կը ներկայանայ ինծի Արփիարեան տասը տարուան յիշատակներուս մէջէն : «Հայրենիք»ի խմբագրատան մէջ շարաթ մը պաշտօնակցութեան յետոյ երկուքս ալ հասկցանք որ մտքի, հոգիի ո եւ ի մտքմով, թիւն անհնարին էր. մեր երկուքին

միջեւ, Արփիարեան չէր կրնար ըմբռնել որ տնտեսական խորհուրդին ատենադպիրովը կամ Հիւսնգանցի հոգաբարձութեան ատենապետովը չհետաքրքրուէի, եւ արհամարհանքի ծաղը մը ունէր յըթեւեղներուն վրայ երբ ձեռքս «Մեքեբ»-ը տը Ֆրանս»ի թիւ մը, Եսքելէսի հատոր մը կամ Վեդլէնի դիրք մը նշմարէր, — փո՛ւճ բաներ՝ իրեն համար. խնդալն կը մարէր իմանալով որ խմբագրատունէն ստացած վտիտ ամսականիս երեք քառորդը Բերայի ֆէրանսական թատրոնին ու իտալական օքսթային ներկայացուցիչներուն կը մօխէի («Խնչպէս կարելի էր երթալ երկու խնձի կնկան պոռչտուքը մօխի ընկու համար դրամ կորնցընել...») ու բոլոր իմ զուտ գրական արտադրութիւններս — բանաստեղծութիւններ, արձակ քերթուածներ, պատկերներ, եւ ամէն ինչ որ կը բերէի մեր գրականութեան մէջ՝ տիրող օգտապաշտ ուղղութիւնէն ու իրապաշտ գեղեցկագիտութեանն ու համայնատարած «ազգային» թիւնէն տարբեր, — հեգնութեան բառերով ի՛նչպէսուէր իրմէ, հեղինակիւն մը որ զիս շատ չէր զարմացներ եւ նոյն իսկ չէր վերաւորէր զիս, որովհետեւ Արփիարեանին անհասկացողութիւնը բնական ու գեղեցկագիտական դատաստանը կարեւորութեան զուրկ կը նկատուէր, եւ որովհետեւ Արփիարեանի անձէն աւելի «Հայրենիք»ի տունը ալքիս առկա ունէի, միակ տունը Պոլսոյ մէջ ուր ամենէն աղատ, ամենէն գեղեցիկ, ամենէն կենսական դործը կատարելու ըաղձանքը գոյութիւն ունէր, եւ ուր կային Յովհաննէս Շահնազարն ու Լուսն Բալալեանը, երկու ճապակ ու զարգացած մտքեր, որ թէպէտ ինձմէ հիմնապէս տարբեր՝ կազմուածքով ու դաստիարակութեամբ, իրենց ոլորտէն զուրա եղածները հասկնալու կարողութիւնն ունէին, ամէն ճամբու մէջ ամէն գեղեցիկ բաներու համար խաղապատուելու առակ էին եւ միակ անձերը եղած են այդ տանը մէջ՝ որոնց հետ գրական, գեղեցկագիտական կամ ընկերական նիւթիբուր վրայ զաղափարի փոխանակութեան հաճոյքն ունեցած ըլլամ :

Մտաւորական այս տարբերութիւններուն կը միանային նկարագրի տարբերութիւններ, Արփիարեան ամենէն վճատեցնող, ամենէն կծու, քանկէն պաղ ընդունելութիւնը կ'ընէր սկսնակներուն, խաղաղ ու բնականաբար միամտութեամբ դեռ պաշարուած նորեկներուն՝ երբ Լուսն ներկայանալէն իրախոյսի խօսք մը, ճամ-

բայ ցուցնող խորհուրդը մը լսելու յոյսով մի-
այն Բաշալեանը այս ընդհանուր կանոնին մէջ
բացառութիւն կազմած է. քիչ շատ տողուն
ու իրականացէս ինքնատուր խառնուածք մը
չունեցողը դատապարտուած էր ջնջուելու,
խաթարուելու՝ այդպիսի առաջնորդի մը մօտ,
ինծի հետ իր լեղուութիւնը քաղաքավար եւ
զգուշաւոր եղած է անշուշտ, որովհետեւ երբ
իր ժող գացի, արդէն ծանօթ գրադակի պզտիկ
համբաւ մը ունէի՝ «Արեւիկեք»ի ու «Մասիս»ի
մէջ հրատարակած մէկ քանի էջերովս կազ-
մուած: Բայց երբ առաջին գիրքս, «Աշայոյսի
Ձայներ»ը հրատարակեցի, Արփիարեան անոր
անհաղատական մը նուիրեց, ուր գրքին մէջ
գտնուածէն աւելի չգտնուածովը կը գրադէր,
եւ ուր պատրիարքի, կաթողիկոսի խնդիրներու
անգիրտալուծիւնն մատնանիշ կ'ընէր՝ զիս
ներկայացնելով իբրեւ «կապոյտին» մէջ կոր-
սուած երազող մանկիկի մը, մինչդեռ լուրջ ու
բազմակողմանի միտք մը այդ գրքին մէջ ու-
րիշ բան պիտի գտնէր ի վեր հանելու՝ ինչ
որ Պ. Գառնիկ Ֆրանքլեան ըրաւ «Արեւիկեք»ի
մէջ հրատարակուած ուսումնասիրութեամբ մը:
Կը յիշեմ սակայն իր վարմունքը, ա'լ բոլոր-
ովին անվերապահ, Պ. Շաքլեանին հետ որ
ինծի յետոյ քիչ մը առնեմ «Հայրենիք»ի մէջ
խմբագրական պաշտօն վարեց. «սէրէմ»ի,
«սարսախ»ի պէս զգուական բառեր ունէր այդ
երազկոտ աւ ինքնամիտի տղուն համար, որ
Թէպէտ արդէն իրմէ շատ տակն «գրագէտ»,
թուղթ մը առունը մոռցած կամ փորձ մը զէշ
որդագրած ըլլալու շատ հասկնալիս ու սիրուն
յանցանքը կրնար երբեմն գործած ըլլալ Սկըս-
նակներուն՝ ցոյց տուած իր այդ վարմունքը
յաճախ իր աշխատակիցներէն ոմանց ալ չէր
քաշուեր հրամցնել: Խառը հոգիի մէջ, աշ-
խատակցի մը մէկ յօդուածին փորձերը առ-
ջեւը բերել կուտար, «Սա...»ին գրածը բերէ՞ք
սրբագրեմ» ըսելով: Սխալեցայ Բաշալեանը
միակ բացառութիւնը համարելով, ուրիշ սկըս-
նակ մըն ալ կըրցաւ գանուել որ այս իր գե-
րագրութեան համոզմունքին մէջ խաբու
խուած ու իր արհամարհանքին մէջ անազան
գրողին ժող յաջողեցաւ շնորհ գտնել, «Հայ-
րենիք»ին Օգիմայն, սիրունիկ վաղվտան մու-
կի մը նմանող պզտիկ բարակ տղայ մը որ
Գէորգեան ձեմարանէն կուգար Պոլիս, քիչ շատ
ուշիմ ու բաւական կոկիկ լեզուով մը «ազգա-
յին» յօդուածներ շարք տող համակրելի տրբա-
ցու մը: Արփիարեան կը զուգուար, կը

խենթեանար, կը սքանչուար անոր վրայ. «Ի՛նչ
լուրջ, Ի՛նչ կորովի, Ի՛նչ պատաստուած
գրագէտ, կը բացաղանչէր, կովկասի մէջ
միայն ստակի զատարարութիւն կրնար ստա-
նալ մեր հոռոմները». Օգիմայն աւին օր խըմ-
բագրատունն էր. Արփիարեան դայն ժամերով
իր քովը կը պահէր, ու իրենց խորհրդաւոր
տեսակցութիւններուն մէջ ազդին բազդը կը
վճռէր մէկ կտուր... Հիմա Օգիմայն, Պոսթոնի
Հայրենիք»ին վաւմեանը, ամենէն ռիսկիւ
թշնամինեղէն մէկն է Արփիարեանի:

Ուրիշ կէտ մը որ ինծի անախտօք կը թուէր
Արփիարեանի նկարագրին մէջ, իր հրապարա-
կագրական գործունէութեան մէջ յաճախ «անծ-
նական» ասուելով թնե՛ք մտուելու ձգումն էր.
հաստատութեան մը, գործի մը վրայ ան-
կողմնակալ ու բարձրահաւաց քննադատու-
թիւն մը ընելու տեղ, Արփիարեան շատ ան-
գամ «անծ մը կ'ընէր» փափաքը ցոյց կուտար.
ասոր համար է որ իր քրոնիկները միշտ աղ-
մուկ էր հանէին, բայց չտոտ քիչ անգամ իրա-
կան արդիւնք մը արտադրած են, անձեւու ղէմ
մոլեցնող հեղուութիւն մը կը զուարճացնէ,
կը կատակեցնէ, կը յուզէ, բայց չի խոնարհ-
ցնեւր հանրային կարծիքը եւ քանգածին տեղը
գրուելու համար շինուիլիքը չի պատրաստուի:
Առտով կը բացատրուի յաջողութիւնը զոր գտան
Շահնազարի առաջնորդողները, որոնք «Հայ-
րենիք»ի վերջին տարիներուն մէջ այդ թեր-
թին ամենէն ազդեցիկ ու օգտակար յօդուած-
ներն էին եւ Շահնազարը Հայոց մեծագոյն հը-
րապարակագիրը նկատել տուին ամենուն, ու-
րովհետեւ Շահնազար լուրջ, ազնիւ ու իս-
րապէս համոզուած էր իր յարձակումներուն
մէջ եւ այդ յարձակումները կ'ուզէր երեք
անհատներու ստոկական անձին ղէմ, ալլ հաս-
տատութիւններու, ձգումներու, ուղղութիւն-
ներու, բարեբերու ղէմ:

Աւարտելու համար այս պատմութիւնը Պոլ-
սոյ մէջ Արփիարեանի հետ իմ ունեցած յարա-
բերութեանցս, պէտք է ըսեմ որ իր թերթին
կողմէ կէտ չեմ գտած այն անձնութիւններ
նւ գորովին զոր ես անոր նկատմամբ միշտ
ցոյց տուած եմ: Երբ Բաշալեան Բարեկրկն գար-
ձաւ «Հայրենիք»ի խմբագրութեան մէջ մըտ-
նելու համար, Արփիարեան անոր հասած օրն
իսկ ինծի իմացուց, անկէրթ ու կատակա-
խառն ռոճով մը, որ ուրիշ տեղ գործ մը փնտը-
ռէի, թէպէտ եւ զիս «Հայրենիք»ին աշխա-
տակցութեան հրաւերելով ինծի կըրանցնէ

սուռած էր կեդրոնականին խնամակալութեան օգնութիւնը Բարիք երթալու եւ դրական ու սուսմասերու թիւներն ընծաւ յոսս և երբ հանդէս մը, — «Մաղիկ»ը, — հրատարակել սկսայ, Արփիարեան ու իր աշխատակիցները ոչ մէկ յօդուած չուզեցին տալ իմ թերթին, ու մինչեւ անդամ առաջին թիւը երեւցած զբժ թերթին ազգը չտպագրեցին «Հայրենիք»ին մէջ (մինչեւ Արեւելք»ը, որ ինծի հաշակիր էր, տպագրեց զայն) և Արփիարեան առաջնորդող մը հրատարակեց ուր մէկ քանի փաղաքշական վերադիւններու մէջ կը քանաւ պզտիկցնել իմ հիմնած գործին նըշանակութիւնը՝ պայն ներկայացնելով իրեն սկսնակներու ժամագրաւայր մը, մինչդեռ մը նպատակս էր ստեղծել «հանդէս» մը, որուն մէջ մեր դրոշմերը, հին կամ նոր, ընդարձակ ու սուսմասերու թիւները կարենալին հրատարակել և աւելի խնամքով մտակին արուեստի գրականութիւնը, ինչ որ առօրեայ թերթին մը մէջ անբաւական կերպով կ'ընար իրագործուել, և Արփիարեան այս ընթացքը կ'ունենար, հակառակ որ դատարկ «Մաղիկ»ը հիմնելով ընտւ գծած իր նպատակը չունէր «Հայրենիք»ին դէմ օրկան մը կանգնելու, քանի որ ծրարիրս բոլորովին տարբեր էր «Հայրենիք»ին ծրագրէն, եւ քանի որ զատ թերթ մը հիմնելու որդումէս առաջ՝ «Հայրենիք» իմ իրագործութեան առաջարկած էր որ ինծի թոյլ տային միեւնոյն գործը կատարել «Հայրենիք»ին կիսամեայ գրական յաւելում անի մը ձեւով:

Ասոնք են իմ «կայսեր» այն մարդուն հետ, որուն ամենէն ցերմ պաշտպանը եղայ երբ իր ամենէն աւելի սիրած մէկ քանի բարեկամները զինքը դաւաճան հոգակեցին:

Չեմ գործենար ասով, եւ ասպիտոյ մը ձեւերը չեմ ուզեր առնել Ասով ուրիշ քան չըրի բայց իմ պարտք մը կատարել իմ խղճիս առջեւ: Անձ մը չէր որ կը պաշտպանէի, այլ զաղափար մը, սկզբունք մը: Միայն թէ հիմա ամէն ոք կ'ըմբռնէ ո՛ր քան ծիծաղելի էր թուին ինծի այն բոլոր միծ կամ փոքր արանքակները որոնք կ'երեւակային թէ Արփիարեանը պաշտպանած եմ՝ իրեն հետ ունեցած «կայսեր» մարտը, այսինքն իրմէ տեսած բարեբնութիւն պարաւորումը (!):

Շատ ալ չեմ գարմանար որ մեր մէջ չա-

տերուն քնական թուած ըլլայ երեւակայել որ Արփիարեանին պէս խոյապէս վտանգուած եւ ամէն կողմէ յաբձակու միեւրով պաշտուած գործիչ մը պաշտպանելու յամառիչս անձնական կայարան եւ պարտաւորութիւններու արդիւնք պէտք էր ըլլար, որովհետեւ մեր աշտոտ բարեբնութեան մէջ՝ ուր հարուածեալ բարեկամը կը պաշտպանէ միմիային երբ ստիպողական շահ մը ունին այդպէս ընելու, եւ շահ չունենցած աստիճին՝ զտարձացող հանդիսանակի դիրքը կամ զօրեղանքին թուող թշնամիին կողմը անցնելու որոշումը կը նախընտրեն, իմ այս ընթացքս անշուշտ անհասկանալի պիտի թուէր առանց այդ ենթադրութեան:

Արդէն շահեկանութիւնէ զուրկ չէ յիշատակել այստեղ այն պարագաները որոնց մէջ առաջին բողոքի ձայնը բարձրացուցի Արփիարեանն ամբաստանողներուն դէմ:

«Մաղիկ»ը նոր սկսած էի հրատարակել և Արփիարեանին չարախոս յօդուածը, դեռ նոր երեւցած, զիս իրեն նկատմամբ խանդակաթ զգացմանց մղելու: Ընտելութիւնը չունէր: Բայց երկզքիմ յօդուած մը հրատարակելուն համար, մտքես չէի անցուցած Արփիարեանին ու «Հայրենիք»ին դէմ յարձակումներ սկսել «Մաղիկ»ին մէջ, հակառակ ջանքերուն Գալանդեղութեան ներկայացուցիչ Պ. Իւսուֆեանին որ կ'ուզէր զիս «Հայրենիք»ին հետ թշնամի դարձնել և Հարկ եղած դիտողութիւնը ըրի անձնապէս Արփիարեանին, «Մաղիկ»ին մէջ բառ մը չհուլրեցի այդ խնդրոյն որ ի՞մ մասնագործեանս մէջ շատ աննշան տեղ մը կը բռնէր, ու շարունակեցի գործս, որ «Հայրենիք»ով զբաղելէ բոլորովին տարբեր նպատակ ունէր:

«Հայրենիք»ը անթերի եւ անստգրեւ չէր անշուշտ այդ թերթին մէջ կը յայտնուէին երբեմն զաղափարներ որոնց համախոհ չէի: Թերթին խմբագրութիւնը կ'ունենար երբեմն վարձուները որոնք դատապարտելի՝ կը նկատէի, ինչպէս այն անփափուկ վարձուները զոր ունեցաւ իր աշխատակիցներէն մէկուն՝ Տիգրան Կամսարականին հանդէպ: Բայց հակառակ այդ ամենուն, «Հայրենիք»ը Պոլսոյ Հայոց մասնաբաժանի կենսալին մէջ միակ հաստատութիւնն էր, կեդրոնական վարձարանին հետ, որ յարգանքի ու համակրութեան արժանի ըլլար: Այդ թերթը յեղաշրջում մը բերած էր Տաճկահայոց բարեբնութեան, ձգտումներուն, գրականութեան ու լեզուին մէջ, եւ մոկեցին ու գնդակ պայքարը, զոր առանց վախճանու պարագանով պայն ու ուստիկանութեան հալածանքէն ու բազմապատիկ երկկարատեւ դադարումներէն,

ան մղեց մեր էֆէնտիններուն, քապոթիսններուն ու տիրացուններուն դէմ, տաճկահայ հասարակութեան մեծագոյն փառքի տիրադոսներէն մէկը կը կազմէր, Հանրութեան բարիքը անհնազանդ պզտիկ նկատուանից վեր դնող ու եւ է մարդու համար, պարտք մը կար մանրամասնութեան անհամաձայնութիւնները, անհատական վերաւորութիւնները տանը չորս պատին մէջ անցած վէճերով կարգադրել ու աղմուկ հանելու, գալթակողութիւն մը յարուստանելու համ ոխի յագեցում մը գտնելու հաճոյքին համար չպտուակուելի այդ տանը հետ ու չտուկարացնել անոր վարկը, որ մեծ էր ժողովրդին մէջ եւ, հիմնուած ըլլալով աղիւս սկզբունքներու եւ արի գործունէութեան մը վրայ, օգտակար ու թանկագին ուժ մը կը կազմէր։

Այս տեսակէտով էր որ Դանակցականներու կողմէ յարուցուած «մասնիչ»ի խնդրէն ստաջ, երբ Զօհրապ-«Հայրենիք» կոխը երեսն եկաւ, Զօհրապին ընթացքը աններելի համարեցաւ։ Զօհրապ ամենէն հին բարեկամներէն մէկն էր Արփիարեանի եւ Բաշալեանի, «Հայրենիք»ի գրական կարեւորագոյն աշխատակիցներէն մէկն էր եղած։ Ետանը մարդերէն մէկն էր վերջապէս, եւ յանկարծ իր «Մասիս»ին մէջ կը չարտարակէր յօդուած մը, ուր ոչ թէ էր փութէր անաչառ բարեկամի ճշով մը քննադատել «Հայրենիք»ի թերի կողմերը, այլ զայն հիմն ի վեր քանդել կը ձգտէր։ Եւ «յանկարծ» կ'ըսեմ, որովհետեւ այդ յօդուածը գրելէն չաբաթ մը առաջ դեռ մտերմական յարաբերութեաններուն էր «Հայրենիք»ի խումբին հետ, ու թաշարներու չառ ծանր վէճ մը, անհամաձայնութիւն մը չէր գոյութիւն ունեցած իր եւ «Հայրենիք»ին միջեւ։ Իր ընթացքը այնչափ աններելի երեւցաւ ինծի, որ, չառ լաւ յարաբերութեաններ ունենալով հանդերձ իրեն հետ (ճնշչ այդ միջոցին Զօհրապ ամէն ջանք ըրած եւ հանդէսներու մէջ տառապարհներ հրարտարակելու ջնջուած արտօնութիւնը վերստացած էր գրաքննութիւնէն՝ մասնաւորապէս իմ տառապարհներս «Մաւիտ»ի մէջ հրատարակելու համար) զղացած տպաւորութիւնս իրեն յայտնեցի անվերապահ ու գրեթէ ընդունաբերով եւ կապերս խզցի իրեն հետ։

Մասնիչի խնդիրը հրապարակ ինկաւ այնպիսի պայմաններու մէջ եւ այնպիսի եղանակով մը որ Արփիարեանի ամենէն կատաղի

հակառակողներն անգամ, բաւական է որ պարկեշտ մարդիկ ըլլային, մղում ու նոյն իսկ պարտականութիւն ստիպուած էին զգալ Արփիարեանը պաշտպանելու։

Մասնիչի խնդրոյն զխառը հեղինակներէն մին եւ անոր ամենէն ետանդուն տարածիչը «Հրանդ»ն էր։ Եւ ասի, ինծի համար, բաւական էր որ պաշտպի կասկած ունենայի այդ ամբաստանութեան լրջութեանը վրայ, որովհետեւ ասիք ունեցած էի շատ ստէյն ճանչնալու «Հրանդ»ին նկարագրերը։ «Մաղիկ»ը հիմնած աստեղ խոստացած էր աշխատակցել, երբ առաջին թիւը պատրաստելու վրայ էի, չկատարեց իր խոստումը։ յետոյ, ամչնալով իր Կեդրոնականի աշակերտներէն որոնք «Մաղիկ»ը Կեդրոնականին թերթը կը նկատէին, ստիպուեցաւ յօդուած մը բերել, ստիպուեցաւ վրայ ողորմելի բան մը, զոր պիտի չհրատարակէի եթէ ակնակէ մը ստորագրուած ըլլար։ այդ յօդուածին հրատարակումէն յետոյ, երեսակայի էր որ «Մաղիկ»ը մէկ քանի հարեւր նոր բաժանորդ ունեցած ըլլալու էր եւ շաբաթը եւրեք անգամ կուգար «Մաղիկ»ի խմբագրատունը ինքզինքը ճաշի հրաւերելու։ Յետոյ, օր մըն ալ Կեդրոնականին մէջ ինծի յայտնեց օր ի աշխատակցութիւնը այն ատեն միայն պիտի կրնար շարունակել «Մաղիկ»ին երբ յօժարէի ընդունել պայման մը զոր կ'առաջարկէր, այն է «Մաղիկ»ը «Հայրենիք»ի դէմ պայքարի թերթ մը դարձնել, երբեք չպիտի մոռնամ այդ գոհիկ ու ծիծաղելի մարդկին հետ այդ օրը ունեցած տեսարանը։ «Հայրենիք»ով փարս կը վատակին կոր, կը զոյէր կառ-կարմիք եղած, անագին փարս կը վատակին կոր ու Սըլաւոտիտին մէջ կ'ուսնի կոր, ու մեղի չեն ի տար կոր, յարձակնք իրենց վրայ, կոտորեք այդ թերթին վարկը որ խախտած է արդէն, «Մաղիկ»ը «Հայրենիք»ին տեղը պիտի քոնէ, եւ հաղարարու բաժանորդներ պիտի ունենանք։ Ըսողոր Դանակցականները մեզի հետ պիտի ըլլան... Եթէ պայմանս ընդունիս, կը պնդէր, մէկ քանի հզօր աշխատակիցներ կը բերուի քեզի, աշխատակիցներ որոնք իմ մէկ խօսքի կը սպասեն «Մաղիկ»ին նկատմամբ իրենց ընթացքը վճռելու համար»։ այդ հզօր աշխատակիցներէն մէկը Սոլմազեան էր... Եւ թուով մը ձեռքը բռնած, կը պաղտաւէր, կը ստիպէր, կը սպառնար, «ընթրա՛ր» թ, մը, կ'աղաղակէր, ընթրա՛ր թ ընենք, հոս, տառնք վաշտկան մը կրօնացնելու։ Մեր ժողով

այդ աղտոտ հաշիւին մարդը ըլլալ, ըսի իրեն որ «Նաղիկ»ը զրամ վաստկելու համար չէի հիմնած, եւ յայտնեցի իրեն որ կը նախընտրէի վաղ անցնիլ իր հրաշագործ աշխատակցութեան: Այդ օրէն մէկ կամ երկու ամիս յետոյ էր որ մատնիչի պատմութիւնը մէջտեղ նետուեցաւ: Այդ խնդրոյն ծագումէն տակաւին վեց ամիս առաջ Հրաշագործ երկու երեք անգամ զգուսած էր Արփիարեանի հետ՝ ընդորովին անձնական ճշդ-ճիմ վէճերու պատճառով եւ յետոյ դարձեալ կեցած էր «Հայրենիք»ին աշխատակցի: Նոյն իսկ այն միջոցին ուր իննի կ'առաջարկէր «Նաղիկ»ին մէջ «Հայրենիք»ին դէմ պատերազմ յայտարարել, կապերը չէր խզած «Հայրենիք»ի խմբագրութեան հետ: Վերջին պահուն, վերջին վէճ մը ունեցած էր Արփիարեանի հետ, լըրճուկ խնդրոյ մը առթիւ: Հրաշագործ կ'ուզէր որ «Հայրենիք»ին մէջ ազդը տպէն սրիվրիդի մասին գրգռել մը որուն հնդիկան էր Թիւթիւն-ճիւթի լրտեսը: Արփիարեան մերժած էր հրատարակել լրտեսի մը ազդը: ատկից շաբաթ մը յետոյ, Հրաշագործ զորոյց հանեց թէ Թիւթիւն-ճիւթի հետ միջոցով ձեռք ձգած է Արփիարեանի հարցաքննութեան թղթերը, որոնք կ'ապացուցանէին թէ Արփիարեան մասնաժողովուրդի մը Տատեանը, Տր. Թիւթիւն-ճիւթի, եւնի եւ ասիկա բաւեց որպէսզի մեր հասարակութիւնը ամենաանտուար մեծամասնութեամբ հաւատարմութեամբ տրամադրուի մարտադրութեան, Բոլոր Դաշնակցականները, եւ անոնց հետ բոլոր տիրացուները, էֆէնտիները, միմոսները, որոնք Արփիարեանի խայթոցը կրած էին, եւ ուրիշներ ալ որոնք Արփիարեանի անախորժութեան քիչ մը զեղծութիւնը քնաւորութիւնը մտնէ անաշխատութեան, անոնց վերաբերմամբ էին, ամբաստանութեանը ամբարցումին ուժ տուին: Եւ այդ միջոցին «Երազիկ»ովս ու կեդրոնականի գաստերովս զբաղած, շատ քիչ անգամ կ'երթայի «Հայրենիք»ի խմբագրատանը: Եւ այն ալ գրեթէ միմային Շահինազարն ու Բաշալեանը տեսնելու համար: Արփիարեանի հետ ճիշդ այդ օրերը հրապարակեանի հակաճառութիւն մըն ալ ունեցած էի Նաբեկացիի խնդրոյ մը առթիւ: Իրեն հետ յարաբերութիւններս բոլորովին պաղ էին: Երբ սակայն խմբագրութեանը որ կը ձգտէր սրտոնել Արփիարեանը, զգուսեցով բողոքեցի զայն հրապարակ հանողներուն դէմ: Հակառակ իր բոլոր թիւրութիւններուն, այդ մարդը մեր մէջ ամենէն նշանակալից դերերէն մէկը կատարած էր: Միայնակ ընկերու-

թեանց զլիսաւոր հիմնադրերէն մէկը եւ «Մըշակ»ի «Հայկակ»ը եղած էր, Երեսօրիսանական ժողովին մէջ էֆէնտիներու կուսակցութեան դէմ յանդուգն պայքար մը մղած էր: «Արեւելք»ի եւ «Մասիս»ի իր յոգեւածներովը մեր մասնաւոր մեր դրականութիւնը վերանորոգողներէն մէկն եղած էր, եւ Շահինազարին հետ՝ իննուց եղած էր «Հայրենիք»ին: Եւ ունի զաւարճալի դերեր մեր մեր ժողովուրդը, աննախընդիր դերաշաւանութեամբ մը, բնական կը գտնէր որ քսան տարի իր բաշարձակ համակրանքը վայելած ու այս բոլոր դործունէութիւնը կատարած մարդ մը գիտակից գաւաճան մը, վարձուած լրտես մը կրնար ըլլալ: Գաւազացի, որովհետեւ մտածեցի թէ մեր ժողովուրդը խորապէս անբարոյականացած ըլլալու էր ուրիշներէն որ իր ամենէն սիրուած գործիչներէն մէկուն ոճարգործ մը ըլլալուն կարելիութիւնը մէկ օրէն եւ անոնց գեղատարութեան կ'ընդունէր: Յետոյ, Արփիարեանին ներքին կեանքը գիտէի քաւական, եւ ան հերիք էր այդ զորոյցը քանդելու համար: Ժուժկալ ու պարզուկ կեանք մը կը վարէր, միշտ թափափած հաղուսաներով միշտ զրգանք պարտաւ: Եւ իր միակ զուտ բնութիւնը միակ հաճոյքը, միակ կիրքը իր ազգային գրական-գործունէութիւնն էր, որուն կը նուիրէր իր բոլոր ժամանակը: Խնչպէս կարելի էր ասոնք համաձայնեցնել Նաղիկ վայելքին լեցուն ամսական մը առնող լրտեսի մը հերձարթին հետ, եւ վերապէս կէտ մը կար ամենէն աւելի թելադրական: Զորոյցը հանողները զայն կ'ուզէին ոչ միայն Արփիարեանի անձին դէմ, այլ ամբողջ «Հայրենիք» լրագրին դէմ: Եւ միանգամայն ամբողջ Հնչակեան կուսակցութեան դէմ: Շատ անգամ, կուսակցական նկատումներ կային այդ զորոյցին ետեւ: Այդ միջոցին Հնչակեան կուսակցութիւնը միակ ազդեցիկն ու հռչակաւորն էր Տաճկաստանի ինչպէս Եւրոպայի մէջ, եւ մասնաւոր Պոլսոյ մէջ: Պոլսոյ Դաշնակցական գործիչները, մասնաւորապէս Իւսուկեան եւ իր արքանականութիւնը, չառտնեց ի վեր առիթ մը կը ցանկային գտնել՝ այդ կուսակցութիւնը վարկաբեկ ընելու եւ անոր աւերակներուն վրայ Դաշնակցութիւնը բարձրացնելու համար: Արփիարեան, ճարպիկ, հնարամիտ ու ինքն ալ կուսակցական, Պոլսոյ Դաշնակցական վարիչները ամենէն աւելի նեղող մարդն էր: Ինքն ինքն առնել, «Հայրենիք»ը, որ աւելի ժողովրդականութիւնը գտած ու գործութիւնն ստացած էր քան «Դիւ-

չակ»ն ու նոյն խակ «Հնչակ»ը, «Հայրենիք»ը որ Դաշնակցութեան հրաման մը ընդունած էր ևւ չէր հպատակած անոր, «Հայրենիք»ը որ Հնչակեան կուսակցութեան համար ամենակարեւոր յանակաւ մըն էր, կը ծանծաքցէր Դաշնակցականները, ազարտելով Սլփիարեանը, կ'ուզէին կործանել նաեւ «Հայրենիք»ը ևւ Հնչակեան կուսակցութիւնը, Ասոր ճշգրտութիւնը ըմբռնելու համար կը բաւէ նկատել այն յամառ մոլիցողութիւնը զոր Դաշնակցականներն այդ միջոցին զրին (ևւ մինչև ցարդ կը շարունակեն) Սրփիարեանին դիմայ, կեղբունացնելու «մատնիք» բառին ամբողջ բովանդատութիւնը, Պոլսոյ մէջ նուրեանի պէս ամէն վայրկեան իր աղիւնի դէմ դաւող սրիկայ մը կար, Դէշեանի պէս ոստիկանութեան միջոցով իր բոլոր սիւնըրը յաղեցնող հրէջ մը կար (ևւ կայ մինչև և հիմա), Վահան վարդապետի պէս չիլ ու վնասակար արարածներ կային. Դաշնակցութիւնը անոնցմով չէր զբաղեր, կամ քոյրութիւն անցողակի ուշադրութիւն մը կ'ընծայէր անոնց. միայն մատնիքը, Հայոց խնդրոյն լուծման միայն կ'արդիւրը, Սրփիարեանին էր (ու մինչև և ցարդ միեւնոյն ծիծաղելի կացութիւն է որ կը տեսնուի) :

Եւ գրոյցը, կը կրկնեմ, լոկ Սրփիարեանին զէմ չէր որ կ'ուզէր, մեծ անկիւններու մէջ կը փսփսային թէ Շահնազարն ու Բաշալեանն ալ մեղակիցներն էին Սրփիարեանին. (Դաշնակցութիւնը, Սրփիարեանին հետ ժողովարանէն Շահնազարն ալ մահուան դատապարտած էր, իրան մը որ երբեք երեւան չէ ելած բայց որ բացարձակապէս վաւերական է) : Եւ ուղղած արգիւնքը ձեռք ձգու, մողովուրդը Սրփիարեանին զէմ միայն չէր որ մտտաց, փողոցներուն մէջ «Հայրենիք»ը պատուածքին «մատնիք» թիւրթէ պէտք չէ կարդալ» ըսելով (այս հրէջսին բանը կրցաւ տեղի ունենալ) : Պէտք է ըսեմ որ ազնիւ բացառութիւններ զբաւեռեցաւ : Զօհրապ, Կամսարական, հակառակ Սրփիարեանի հետ զգտուած ըլլալուն, բողոքեցին այդ գրոյցին զէմ եւ երբ Սրփիարեան Դաշնակցականէ մը դանակի հարուած մը ընդունեցաւ, ցաւ ու զարթոյթ յայտնող նամակները զրկեցին իրեն (այս իրողութիւնը կ'ուղեմ ինչեւ որպէսզի չկարծուի թէ միւր մողովուրդը ազնուութեան ամէն հետք կորսնցուցած է) :

Այս պայմաններուն մէջ իմ սկզբունքներուն ու նկարագրին զէմ մեղանշած պիտի ըլլայի ձեռնպահ մնալով, Մուկիւն

«Եղարկ»ին համար. բայց զբաւեռութիւնը, որմէ ծածուկ պահելով «Հայրենիք»ը կրցած էր մէկ երկու յօդուած հրատարակել այդ խնդրոյն անկարող, խառն հրաման հանած էր որ այդ նիւթին վրայ ալեւս ոչինչ չգրուի. յօդուածիս հրատարակումը արգելուեցաւ. այն ատեն կեղծանկարի դասերէս մէկը ընդմիջեցի եւ յօդուածս կարդացի աշակերտներուն, որոնք մէջ կային Դաշնակցականներն ու Հնչակեաններ. աշակերտներէս մէկը առաւ յօդուածը եւ դասընդմէջ ին տարաւ «Հրանդ»ին որ այդ օրը կարողցր կը գտնուէր. ողորմելին ծայրէ ծայր կարողացած, խեղդեմէր գոյն առած ևւ առանց բռն ու ըսելու թուղթը աշակերտին դարցուցած էր :

Ասոնք են «գրական» կապերս Սրփիարեանին հետ. Կ'անցնիմ «ազգային գործունէութեան կապերու» :

95թ Պոլսոյ ջարդէն է որ կը սկսի իմ մուտքս ազգային գործունէութեան մէջ :

Մինչև ջարդը, մտադրական կեանք մը անցուցած էի, ազգային գործիւն հետեւէն միայն հետաքրքրուելով, ու ազգիս հետ կապուած միայն այն սիրով զոր կը տածէի անոր լեզուին համար ու բաղձանքով զոր ունէի անոր գլխակն ու բարոյական զարգացումը բարձր աստիճանի մը հասած տեսնելու : Զարգերը զիս ցնցեցին, իմ մեկուսացած դազափարականի հանդարտութիւնս ամօթալից ու յանապարտ ցոյց տուին ինծի. կեանքիս ամենէն խորին կերպարանաբոխութիւններէն մէկը կրցին, որուն հոգեբանական վերլուծումը օր մը պիտի ընեմ՝ երբ ինքզինքս բաւական ծերացած զգամ յեշտաակններս պատմել սկսելու համար : Որոշեցի, իսկոյն, ընել ինչ որ իմ կարողութիւններս կը ներէին «ուղղակի» ծառայութիւն մտադրանքներու համար իմ գործողք. ազգիս վրէ կը խոլոխողէին առանց մէկին խորհուրդ հարցնելու, առանց մէկէն պատուէր ընդունելու, գործի սկսայ. Բարիդը մամուլին գրեթէ հակալուրթութիւնը Հայոց հանդէպ, զիս կը գայի սկզբեցնէր ու կ'աղակցէր միանպաստան. դիտել որ Բարիդը մէջ տասնեակներով դրագէտներ կային, որոնք եթէ ճշգրիտ տեղեկութեան հանդէպ անշուշտ Հայոց ի նպաստ

էայն պիտի բարձրացնէին եւ Թրանսպի ու
մտնող է եւրոպայի մէջ համակրութիւններ պի-
տի արթնացնէին մեղի համար . մէկ մէկ նամակ-
գրեցի Տիկին Սեւեռնին, Հանրի Պօէրին,
Թոֆֆոնին եւ Տօրմոնին Պօէր եւ Ռոջֆոր
հրատարակած էին նամակս՝ առանց ստորագրե-
րութիւնս գնելու, զայն յօդուածով մը մեկ-
նաբանելով, Սեւեռնի ու Տօրմոն, ներշնչուե-
լով նամակին, լրագրական պայքար մը սկը-
սած էին Սուլթանին կառավարութեանը դէմ:
Միեւնոյն ասան (Ռեւիլու Պլանշը) կը հրատա-
րակէր թարգմանութիւնը Լատովլերտացիին
մէկ հատուածին՝ հայկական ինչ Գարդերուն
վրայ՝ զոր զրկէր էի Գիյոնտի միջոցով, Զգացի
որ ճիգերս ի դերու չէին ելած, ու զեցի
չարտանակը գործը, որոշեցի թողուլ Պոլսը,
որուն ոճիւրի, վայրենութեան, ցածութեան
միջոցաւ ալ կը պօքայնէր զիս եւ հոն
ապրիլը անհնարին կը դարձնէր ինծի: Ոչ մէկ
քոմիթէի հետ կապ չուէի, ոչ մէկ կասկած
չկար վրաս, ոչ մէկ վտանջ չկար որ զիս բըռ-
նադատէր Պոլսէն փախչելու եւ իմ կամքով ու-
ղեցի Պոլսէն ելլել, որովհետեւ կը տեսնէի որ
այլեւս հոն մնալ ու լեզուին ու գրականու-
թեան զարգացումուն զբաղելը անիմաստ,
գրեթէ անաղնիւ բան մը պիտի ըլլար՝ երբ
ազգայ տանջարարին վրայ կը քաջկուտէին: Ես
իմ ձեռքովս դարձեալ ունի «Մարգին» հրատա-
րակումը եւ որոշեցի մինչեւ Բարիզ՝ ուր կը
զբաղի որ բան մը կրնայ ընել, ոչ ափ ալ
մանրադիտական ըլլար ընել կրցածս՝ աղգային
սլանջը ներսուն քով: Այդ միջոցին էր որ ի-
րիկուն մը Արփիարեանին յայտնեցի ծրագիրս,
Արփիարեան, իր վերջին քորնիկներէն մէկուն
մէջ: Եւ միջադէպ անձնիչ կերպով պատմած
էր ինքը չէ որ ինծի յորդորած է Բարիզ
գալ եւ այս գործին նուիրուիլ, ինքը եւ
«Հայրենիք» ի միւս գորդները կարգացած էին
Բարիզի մամուլին մէջ երեւցած պրակական նա-
մակները, եւ չէին գուշակած հեղինակը, թէ՛
պէտո՞՞ս բաւական անձնական էր զիս մասնե-
լու համար եւ Բարիզի ընկերներու գոհարու-
թիւն չէին քաշած հեղինակին ով ըլլաւն հաս-
կնալու: Խօսքը այլ նամակներէն մէկուն
վրայ գալով, չուղեցի այլեւս ծածկել զաղտ-
նիքը եւ յայտնեցի իրեն որոշումս: Ըսի մի-
անգամայն թէ ճամբու ծախք մը եւ քանի որ
ամառան ապրուստի միջոց մը կը փախաքի
գտնել՝ որոշումս անմիջապէս գործադրելու
համար: Հսկառակ ի ծնէ հեղինակ մը ըլլալուն,

Արփիարեան խանդավառութիւններ ունենա-
լու կարող է, խանդավառութիւններ որոնք
սակայն շատ կարճ կը տևեն: «Ես անպատ-
ճառ կը գտնեմ պէտք եղած դրամը, ըսաւ ալ-
նոտ չիջտով մը, վաղը անպատճառ պատասխա-
նը կուտամ», երկրորդ օրը հետեւեալ նշանա-
ւոր պատմական միալու աշտանի վճիռը արձա-
կեց. «Պոլսի դպեցեցայ ընկերներու հետ՝ ը-
սին թէ աւելորդ է հիմա Բարիզ մարդ զրկել,
քանի որ շարքաթէ մը հայկական ինդիքը կը
լուծուի. . . » Այն ատեն, աշակերտներէս մէ-
կուն միջոցով, ուղեցի գիտնալ որ Դաշնակ-
ցականները կը հաւանելէն ճամբու ծախք մը
ճարել ինծի: աշակերտս պատասխան բերաւ
թէ Դաշնակցականները մամուլը, յօդուածներու
րու եւ այդքանից փոճ բաներու համար դը-
րամ չէին ուղեր մսխել. . . Բարեկամ մը
զայս վերջապէս որ քանի մը հարիւր ֆրանք
փոխ տուաւ ինծի, ու չոչնաւ նետուեցայ:

Միևնաժ օրս, Արփիարեան եկաւ զիս տես-
նել եւ ինծի յայնչաբարեց որ յարաբերու-
թեան մասին Նաղարբէկին հետ, մասնա-
ւանդ Տիկին Նաղարբէկին հետ. «Տիկին Նա-
ղարբէկը հանճար մըն է, ան է որ կը վարէ
ամբողջ կուսակցութիւնը», ըսաւ՝ առանց
խնդալու, շատ լուրջ, նոյն իսկ խանդոտ չեւ-
տով մը: Պոլսի քանի մը թիւեր տեսած էի
Նաղարբէկի «Հնչակ»էն, եւ անոր պոռոտախօս
ու իմաստակ յօդուածները շատ գէշ զաղափար
մը կազմել տուած էին ինծի կուսակցութեան մը
վրայ որուն օրկանը այդ տղայական թոճը. ու-
նէր. եւ Հնչակեանց մէջ չմտնելու պատճա-
հներ մէկն ալ «Հնչակ» թիւթը եղած էր թե-
րեւս: Արփիարեանի խօսքերը փայտի տունին
ինծի. եւ որոշած էի անպիղծ գործել, առանց
ոեւ է քոմիթէի կապուելու: Այդպէս ալ ըրի:
Բարիզ դալէս յետոյ մտքէս անպամ չանցողի
Նաղարբէկին գոնէ նամակ մը գրել, իր գոր-
ծելու եղանակը աւելի մօտէն իմացոյ հոս, եւ
իրեն հետ կապուելու բաղանջը, զոր չունէի
արդէն, առաւել քան երբեք հեռացաւ ինէ:
Անկիր ի վեր միշտ պահած եմ միեւնոյն ան-
կախ ու մեկուսացեալ գործողի դիրքս: Երբ
Նաղարբէկի կեղծոնը տապալեցաւ եւ Արփի-
արեան ու իր ընկերները անցան Վերակազմեալ
Հնչակեան կուսակցութեան զրուիք, եւ յայտ-
նեցի որ չէի ուղեր այդ կուսակցութեան ան-
դամակցիլ: Անոնց գործունէութեանը մեծ մա-
սամբ տեղեակ էի, իմ դիտողութիւններս, խոր-
հուրդներս կը յայտնէի իրենց, կրցածս կ'ընէ

յեղափոխական կուսակցութեան մը ամբողջ վարչութիւնը փոխ անցնելու ու միւս կողմէն Սուրբանին ու Պրոյնոյ ոստիկանութեան հետ զադտնի յարաբերութիւններով կապուած՝ յեղափոխական ամբողջ շարժումը ջնջելու համար ստորերկրեայ մասը դործունէութիւն մը մեթոսականաբար ու գիտակցաբար կատարել... Այս բոլորը եթէ ըսած ըլլաւ, Արփիարեան այսօր միլիոնատէր մը դարձած ըլլալու էր, որովհետեւ այն միակ պաշտօնեաները որ Սուլթանէն կանոնաւորապէս եւ առատօրէն ամսական կ'առնէին՝ լրտեսներն են, եւ Արփիարեան իր դերքով է՛ն հարելեանաւոր լրտեսը կ'ընտրէր ըլլալ Սուլթանին համար . արդ՝ գիտե՛ք որ Արփիարեան այնչափ հեռու է միլիոնատէրի վիճակ ունենալէ որ հակառակ յեղափոխական կուսակցութեան մը գերադոյն պետք ըլլալուն՝ յաճախ անհատական հանդէսի համեստ խմբակցապետի մը պէս Սմերիկայէն դուրէք քանի մը բաժնեկէնի կը սպասէ անձկալից, տպագրութեան ծախքերը հոգալու համար «նոր կենեք»-ին ուրուն վերջին չորս թիւը երկուքի մէջ ամփոփուած էին խնտողաբար Յնեոյ, իրօք կատարած ըլլալու համար այդ գերադատելի լաւախաղացի գերը, Արփիարեանն պէտք էր որ զիւսանադիտական հանձնար մը ըլլար, որուն քով Պիգմալքը պիտի տօգուէր . մինչդեռ ամենուս յայտնի է որ Արփիարեան, բաւական ճարպիկ ու հնարամիտ անշուշտ, չուէր ոչ մտքի ոչ նկարագրի հարկաւոր դօրու թիւինը այդպիսի դժուարին, վտանգալից ու փոփոկի գեր մը յարատեւաբար կատարելու համար . իր ճարպիկութիւնները կարճատեւ, թեթեւ, վրան-բաց են եւ իրարու հետ անյօդ ու անկապակից :

Արփիարեան ուրիշ բան չէ բայց եթէ «Քալինո-Մաքիմիլ»-ը, ինչպէս կը գրէր Բաշալեան վերջերս բարեկամի մը ուղղուած նամակի մը մէջ : Այդ բացատրութիւնը զոր Բաշալեան կատակով գործածած էր, ճշգրտօրէն բանաձեւն է Արփիարեանի հոգեբանութիւնը բնութաբան, եւ Քալինոն աւելի մեծ «տող»ով կը գտնուէր Արփիարեանի մէջ քան թէ Մաքիմիլը :

Փոխանակ մատչելիութեան այդ անհիմն աւելանալութիւնը Արփիարեանի երեւոյթի նեղութեւն եւ ասով անոր մարտիրոսի մը լուսապսակը շնորհելու, եթէ Դաշնակցականները առջի օրէն պարզապէս եւ ուղղամտաբար երեւան հասած ըլլալին Արփիարեանի իշական քերուխնները, եթէ զայն ներկայապահ քաղաքացիին

առանց ո եւ է չափազանցումը՝ ալ նկատ ինչպիսի ուր է, եւ այդ անխաղաղ լուսանկարին վրայ հիմնուելով յայտարարէին անոր անկարողութիւնը յեղափոխական գործունէութեան՝ իրենց համակարծիք պիտի ունենային քաղաքացիները : Իրենց զրպարտումի պայքարը պատճառեալ միանգամայն որ շատերը, որոնցմէ եւ եւս, զգուշացան մինչեւ ցարդ Արփիարեանն իրականութեան վրայ հրապարակաւ խօսելէ՝ չուղելով որ ո եւ է կերպով ուժ տուած ըլլան Արփիարեանը զրպարտութեամբ մը զգեանելի ջանացող անձեւուն : Այդ է որ ոմանց կարծիք տուաւ թէ Արփիարեանը մատչելի ըլլալուն անկարող է՝ ըսողները զայն անթիւրի եւ անքննադատելի գործիչ մը կը նկատէին . այդ անձերը պարզապէս կը սպասէին որ Պատուոյ ատենը կազմուէր եւ «մասնիկ խնդիր» վերջնապէս լուծուէր (այսինքն Արփիարեանի գէժ էկուստեմ զրպարտութիւնը քայքայուէր), որպէս զի կարենային իրենց կարծիքը յայտնել Արփիարեանի իբրեւ գործիչ ունեցած պակասութեանց վրայ : Բայց Պատուոյ ատենը, հակառակ մեր ամենուս բաժանաբերն ու ճիգերուն, անխաղաղութեան ցընորքը մը ձեւ առած է այսօր . Դաշնակցութիւնը մերժեց այդ առաջարկութիւնը, եւ էինք ամիսէ ի վեր Վեր . Հնչ . կուսակցութիւնը ոչ մէկ ուրում չէ հրապարակած այդ մասին : Այլ եւս կրնանք, եւ արդէն պարտաւոր ալ ենք՝ չբնութմբ, մութի մէջ մնացած հանրային կարծիքին համար՝ ըսել ինչ որ կը մոռնանք Արփիարեանի մասին, առանց վերապահումի, բայց եւ առանց ո եւ է երկդիմութեան, ու քացարձակապէս համոզուած ըլլալով որ մեր այս հիմա ըսածները մինչեւ ցարդ ըսածներնուս հետ բնաւ հակառակութիւն չեն կաղմբ :

Արփիար Արփիարեանի թերութիւնները կը բոլորին զլուսաւորապէս իր այն կարեւոր սխալէն որով չէ ուղած սահմանափակուիլ իր այն գերին մէջ որուն իր ձիւրերը գինքը կը կուչին եւ յամոռած է յաճախ կատարել այնպիսի գործեր որոնց անատակ է :

Այդ պատճառով է որ Արփիարեան, որ օգտագործուած կաղաքացիական համար մէկ

քանի մեծ ձիւրքեր ունի եւ օգտակար եղած ալ է շատ անգամ ո՛ր կարեւորաբար, միշտ ած է յաճախ վնասակար դառնալու եւ ծանրօրէն վնասաւարտ ։

Արփիարեան կոչուած էր «Ամորիսիս» մը ըլլալու իւմորիսիսը այն մարդն է որ աշխարհը քամին զգայնութեան մը մէջէն կը տանէ, որ կարող է դորովի, խանդաղատամբ, խանդաղառութեան ու զայրոյթի, բայց որ աճէն բան բարատքաի ձեւով կ'ըմբռնէ եւ որուն մտքին տիրական վիճակը հեղուութիւնն է ։ Արփիարեանի զրական գործէն ինչ որ պիտի մնայ անսկսն ու միշտ չանկան, իր «Օրուան կենսութիւնը» են եւ իր «Վաժանեցեանքը», որոնց մէջ կը տեսնենք անկեղծ ու ինքնատիպ խառնուածք մը ինքզինքը հաւատարմօրէն արտայայտելու հաճօրէն մէջ բնականօրէն արբիւր, իր վիպակաները իրապաշտ զրականութեան մեր մէջ առաջին փորձերն ըլլալու արժանիքը միայն ունին, եւ՛ իբր յղացում ու արտայայտութիւն՝ միջկան ու հապկալ արուեստական մը ի յայտ կը բերին . իր հրապարակազրական անհամար էջերը, իր ազգային ու քաղաքական ուսումնասիրութիւնները, շատ յաճախ լեցուն՝ նոր եւ ուշիմ սեպու թիւններով, գրեթէ միշտ վաղաժողով՝ ճապարկ ու պարզաբոլ մտածումով մը, ընդհանուր ու խորունկ հրմատութեան մը, տիրական համոզմունքի մը, անխախտ ու անփոփոխ իմաստասիրութեան մը հիմունքն զուրկ չեն, հատեաճական, յեղեկուի, մակերեսութեան, հակառակբան բան մը ունին ։ Բարձրաճիւղ գործունէութեան մը մէջ ինքզինքը փորձելով՝ միասակար եղած է այդպէս Արփիարեանին, նախ իր տաղանդին համար, արդիւնով աւորել իր ամենէն հարազատ ձեւին մէջ կատարելու ու խնամուած եղանակով մը արտայայտուելը ։ Անընդհատ արտադրելով ու գործելով զրազած Արփիարեան շատ քիչ եւ շատ հապկալ կերպով կարգացած է, ու իր բոլոր զրականութիւնը իրազորած է ափ յափոյ, միշտ շանկան ու ճկուն բայց անկատար, կցիկուր ոճով մը, որ իր Պոլսոյ արտադրութեանը մէջ միշտ աւ մերկ է եղած, ու յաճախ պարզապէս աղայական, եւ որ վերջերս միայն, «Նոր կեանք» ի չիբուռն մէջ, կրցաւ վերանորոգուիլ, զարգանալ, կոկոսիլ՝ ազդեցութեամբ արուեստագիտական զրականութեան հետ առաջին լուրջ շփումին գոր Արփիարեան — իմա Բըքմէրի ընթիւնող եւ Միտքիւտ ալ Ֆրանսիի (qui l'eût dit ?) բաժանողը, — ու նեցաւ Ներսիս Գալէնի ի վեր, եթէ առջի օրէն Արփիարեան աշխատաւարութեամբ ըլլար իր ու-

րոյն ոլորտին մէջ, եթէ իր մտքին բոլոր ուժերը նուիրած ըլլար իր հեղուող արուեստագէտի գերը անթերի կերպով կատարելու, այսօր մեր ամենէն ան զարդանքներն մէկը կ'ըլլար եւ՛ իր տեսական մէջ՝ շատ յարգելի գործիչ մը, եւ չէր արժանանար այն մեղադրանքներուն գոր ստիպուած ենք իրեն ուղղել ։

Բայց Արփիարեան ուզած է ոչ միայն գրականութեան մէջ ինքզինքը տարտղնել, այլ եւ չգործիչ մը ըլլալու՝ որոշումը ստաւ է ։ Արդ, իւմորիսիսը գործիչ չի կրնար ըլլալ, գործիչին անհրաժեշտ է ունենալ խորունկ ու ամուր հաւատք, տեսական ու անխառն խառնաժողովութիւն, կարգ մը գաղափարներու, մէկ քանի սկզբունքներու անվկանդ ու մոլեռանդ յարուս, սեպուիւ մասնաւոր եղանակի մը մը մէջ անխախտ յարաբերութիւն, ու նոյն իսկ քիչ մը միամտութիւն, ու նոյն իսկ քիչ մը «պատուելիութիւն», բանիւր ուրոնեցած գուրկէ Արփիարեան, միշտ նկատուի փոխուելու, միշտ արամադիր ասեղի ծակի մը մէջէն անցնելու չափ ճապարկալու, ու խորքին մէջ միշտ սկեպորի՝ հակառակ իր առեւրեւոյթ մալեւնին պիտեխառնութիւններուն, ու իր կարճատեւ բորբոքմաներուն մէջ իսկ միշտ հեղուի ու միշտ անբուժելիութիւն լինելու սօղիք Արփիարեան կարծես թէ ինքզինքը պատկերացուցած էր իր այն սպտիկ քերթութեան մէջ որով վերջերս («Նոր կեանք») Ա. Տարեի, էջ 282) «հոստան» կ'երգէր ու կը փառաբանէր ։

«Ան ի՛նչ սիրուն յառաջանալական որակիւ մըն է որ ստեղծած են մեզի համար . «հոստ»», թեթեւալց, քաղցրահալ, նրբին անական, որ կարծես ալքերդ առջեւ կը բերէ, կը տատկանալ մարմնէ ջիւղ սրտի մը, օղայու հոգիի մը արմնալուծում, Պոլսոյ զեւրիւնքին պէս կապուտակ, Պոլսոյ զեւրիւնքին պէս թռչուն, Պոլսոյ օղին պէս փոփոխական, աստուծոյ որ զրբեր եւ իրիկները գտիր եթէ կրնաս» . . .

Այս քերթութեան մէջ, զի վերջին տողերուն մէջ ճանաչող, բնաւ երբեք չի համարադատու խանդ՝ Պէշիկթաշեաններ, Մկրտչի մայրապետներ ու իշմիրեաններ արտադրող Պոլսահային, բայց կատարելապէս կը պատահի («վճիռն» ու «կապուտակն զատ» անշուշտ) Արփիարեանի տիպարին, որ կը պարմնայ եղբի (այս չքնաղ մանրամասնութիւնն այս օրերս իմացայ) թէ յօդուած մը աւարտելէն յետոյ՝ կարող է, եթէ պարագաները յանկարծ փոխուին, զայն վերափոխ գրել՝ ճիշդ նկատուել իմաստով ։

Արփիարեան գործած է իբրեւ հրապարակագիր, իբրեւ երեսփոխան եւ իբրեւ յեղափոխական ։ Այդ բոլոր ձեւերուն մէջ մէկ քանի օգտակար արարքներ ունեցած է . Միացեալ Հն-

կերութեանց սկզբնական գաղափարն յղացողներէն մէկն եղած եւ անոր իրագործման աշխատած ըլլալը իր կեանքին պատուաբեր էջերէն մէկը կը կազմէ. Արծրունիին հետ իր գործակցութիւնը, կապը չոր հաստատած է Ռուսահայոց եւ Թրքահայոց միջեւ՝ իր «Մշակ»-ին թղթակցութիւնն հրովով, աշակցութիւնը զոր տուած է Արծրունիին՝ նախ կրթական եւ եւ յետոյ յեղափոխական գործունէութեան մէջ ուսանայ եւ տաճկահայ ճիգերը միացնելու համար, իր «պահանջէն» անցուելու կարեւոր տիպաբաններ են. եւ իր գերը Երեսփոխանական Ժողովին մէջ, եւ իր յօդածներուն մշտական կոխը՝ Հայոց մէջ յեղափոխական ոգին արծարծող ամենէն նշանակելի ազդակներէն հղած են. բայց ատենցմէ դուրս, անհամար են սխալները, պակասութիւնները, ձեռք դարձնուած հարուածները. եւ նոյն իսկ այդ մէկ քանի արարքները թերութիւններով եղծուած են. Չեմ գիտեր թէ Հայաստանի մէջ նախնական կրթութիւն տարածելու գաղափարը ու նեցողներէն մէկն ըլլալէ յետոյ՝ Արփիարեան ի՛նչ ըրած է զպրոցներուն կազմակերպութեան ու պաշտօնավարման համար չեմ երեւակայեց որ զպրոցի ծրագիր մը յղացած, կրթական ուղղութիւն մը նշանակելու կարող եղած ըլլայ. շատ հաւանական է որ Միացեալ Բնկերութեանց անօրէն մարմնոյն Ժողովներուն մէջ՝ իր գլխաւոր մտահոգութիւնը իր գործակիցները ծագրելու միջոց մը փնտելն եղած ըլլալու է. իրեն երեսփոխան, ըսի թէ ո՛րքան շահեկան տարր մը կազմած՝ Ազգային Ժողովին մէջ իր պայքարողի զիրքը բայց չեմ գիտեր թէ Ազգային Ժողովին մէջ քանի՜ անգամ պատահած է որ որոշ ու գործնական գաղափար մը լրջօրէն նշանակած ըլլայ, կամ գործ մը իր ձեռքովը յստակօրէն եւ ցերծօրէն կատարած ըլլայ. հեգնութեան տարր մը, Ժիւնտակն ուժ մը կապած է հոն, եւ յաճախ իր հեգնութիւնը թիթեւութեան հասած է եւ իր Ժխտումը անխմտ է եղած ու մնասաբեր. Կը յիշեմ Ժողովը մը ուր Արփիարեան բեմին վրայ իր ծագրածութիւններուն բոժոժներն այնքան ծայրայեղ անպատկառութեամբ մը թոթուել սկսաւ որ նախագահը, Տր. Թրքաբեան, ստիպուեցաւ պէտք զգալ սա համեղ միջամտութեանը՝ «Արփիարեան էֆէնտի, շննայի վրայ չենք տ

իրեն հրապարակադիր, Արփիարեանի գործունէութիւնը բազմադիմի քննադատութեանց տեղի կուտայ. «Մշակ»-ին թղթակցութիւններով՝ Ռուսահայոց եւ Տաճկահայոց միջեւ քսան տարիի չափ տեսակ մը կենդանի կամուրջ մը եղած է ինքը՝ անշուշտ, բայց խախտու կամուրջ մը, որ վերջ ի վերջոյ յանկարծ կտորած եւ պատճառ եղած է երկու հեղքերէնու իրարմէ առաջունքն աւելի հեռանալուն ու անջատուելուն. Արծրունի-Արփիարեան գործակցութիւնն անշուշտ, Նազարեան-Մովսէսեան գործակցութիւն մը դոյութիւն ունեցած է, զոր ամենքը մոռցած են այսօր՝ եւ շատ անիրաւաբար. Ս. Նազարեան, եղբայրական հոգածութեամբ մը ու շարքի թրքայի հասարակութեան մէջ կատարուած վերանորոգման ճիգերուն, աշխուռ եւ եւ է արհաւիրանքէ դերը քննադատութիւն մը ներկայացուցած է, յաւաքի բաշխան ջանքերուն հաւար իր բոլոր խրախուսանքը չապշելով. Յ. Մովսէսեան նմանապէս արձագանք տուած է այն բոլոր ճիգերուն զոր Նազարեան ու Նազարեան կը թափէին Ռուսահայոց բարոյական դարգացումը փութացնելու համար.

Արփիարեան բոլորովին տարբեր կերպով կատարած է իր գերը. քաջալիրած է Արծրունին իր արամարհանքին մէջ դէպ ի Տաճկահայերն ընդհանրապէս եւ Պոլսոյ Հայերը մասնաւորապէս. իր թղթակցութեանը մեծազոյն մասը նուիրած է Տաճկահայերուն «հաստութիւն»ը ծագրելու. միւս կողմէն տարիներով մեր գլուխը ունեցուցած է Ռուսահայերուն մասնաւորական, բարոյական, գրական ֆախշախիչ գերազանցութեանը մասին իր անքնդատական քարոզներովը, «Ինչո՞ւ կը դարձանք որ Ռուսահայերը ձեզ թեթեւութեան կը նկատեն, կ'ըսէ որ մը տիկին Մատակեան, ձեր «Հայկական» է որ ձեզ այդպէս ճանչցուցած է մեզի»։ Այդ միեւնոյն մարդը, (որ երբեք չէ հասկցած որ ցեղի մը կէսը չի կրնար ոչ աւելի ու չիմ ոչ աւելի ապուշ ըլլալ քան միւս կէսը, եւ թէ աշխարհագրական ու պատմական որոշ ու տարբեր ազդեցութիւններու ենթակուած այդ երկու կէտերը, առանց իրարմէ բարձր կամ ստորին ըլլալու, ստիպուած են ջարդել ըլլալ իրարմէ), այսօր յիմարտական պայքար մը սկսած է Ռուսահայերուն դէմ, զանոնք ներկայացնելով իրեն անգագայ, ապուշ ու ետական, եւ իրեն միակ սկզբնապատճառը այն բոլոր արեւմտեաներուն որ Տաճկահայոց վրայ

խուժեցին, եւ իրրեւ ազգին ղէմ դիտակցաւար դաւածանող վարձկաններ... (*)

Այդ փոփոխման թիւնը երեւան քերաւ Արփիարեան ոչ միայն Ռուսաստանեան այլ եւ Ռուսերուն նկատմամբ Պոլսոյ մէջ ոռոսմով մըն էր, Մամուրեանէն Ռուսոյ մէջ վարձկանը համարուելու աստիճան, Ռուսիայէն կը սպասէր Հայուն փրկութիւնը, Սեւասիային մէջ ազգին ուշադրութիւնը եւ համակրութիւնը կը ջանար դարձրնել ղէպ ի ոռուական քաղաքականութիւնը, զրականութիւնը, եւն հիմա կատաղի եւ անվերապահ ոռուսատեց մը դարձած է, ատելութեամբ մը որ կը տարածուի անցեալ, ներկայ եւ ապագայ Ռուսաստանին եւ որուն կիսափոխական կուսակցութեան մը պաշտօնական օրկանին մէջ այն բիրտ ու կրքոտ անընթացութեամբ զրօգութիւն Արփիարեանի դիւանագիտական ապիկարութեան խոշոր ապացոյցներն մէկն է, մանաւանդ երբ կը տեսնենք որ Ռուսը Հայուն մեծագոյնն ու գրեթէ միակ թըշնամին հոչակած պահած, — մտնելով Մամուրեանի դարձումին մէջ, որուն ամենէն ռիսիքիմ հակառակորդն էր ատենով, — Արփիարեան խորհուրդ կուտայ Համիտի կառավարութեան որ ինքնաբերաբար Հայաստանին ինքնավարութիւն չտրէ՝ իր պետութեան շահերը Ռուսոյ ղէմ պաշտպանելու համար, եւ կարող կ'ըլլայ՝ բաց ի բռնուած դիրքերի տղեկութիւնէն՝ երկվարկեան մը յուսակով որ տաճիկ ըսուած ցեղը ատակ ըլլայ այդպիսի լայն, ուշիմ եւ աղնիւ զիւանազնութիւն մը ունենալու:

Փոփոխման թիւնը չափ կարեւոր թերութիւն մը Արփիարեանի հրապարակագրական գործունէութեան մէջ՝ իր կրթողութիւնը, իր ինքնակրե եւ անձնական կոխնելու սէրն է: Դիտեմ որ յաճախ գաղափարը անձէն կարելի չէ դատել, եւ ատուած գաղափար մը ջախջախելու ամենէն ուժեղ միջոցը դայն պատկերացնող անձ մը դատափետեմն է, բայց լուրջ հրապարակագիրը, նոյն իսկ անձը հարուածած ատեն՝ յատկաօրէն կը զգանէ որ ին հարուածներ անձին մէջէն գաղափարին նկուղոյին, եւ անձին մէջ միայն այն կողմնը ի վեր կը հանէ որոնք ջախջախելիք գաղափարին ուղղակի կը համապատասխանեն, Արփիարեան, շատ յաճախ աւելի բանֆլէթէն քան հրապարա-

(*) Այն միջոցին ուր ասի կը գրեմ, Արփիարեան, նոր աշխարհի մը մէջ մտնելու հակամետ կը փորձէ իր «սիւրբիւն» վերսկսել Ռուսահայերուն հետ...

կաղեր, անձը աւելի ալքի առջեւ ունեցած է քան գաղափարը, անձին բոլոր երկրորդական ու ճգնիմ կողմնորոշ, հանրային տեսակէտով կարեւորութիւն չունեցող բայց իր երգիծանքին նիւթ մատակարարել կարենալու միակ շահեկանութիւնն ընծայող բոլոր մանրամասնութիւններով երկարորէն զբաղած է, յամեցած է ատենց մէջ, զուարճացած է անտոնցմով: Ու շատ անգամ ալ սխալ տեսած է անձերը, դանձր էր կրկնեցող, ռուսերուն մէջէն նկատած է, եւ ոտքերնէն մինչեւ գլուխին ծաղրելի կամ զղուխի ներկայացուցած է այնպիսի մարդիկ, ինչպէս Մեքսիկեցի Մուրատեանց սրբազանը, Մառտերեանը, Ռ. Պէրպէրեանը, որոնց մէջ գաղափարի, ձգտումներու տարբերութիւններ միայն պէտք էր որ ի վեր հանած ըլլար՝ յարգելով արժանիքները որոնցմէ զուրկ չէին անոնք: Այսպէս նաեւ Ազգային Հիւանդանոցի վարչութեան ղէմ իր մղած շատ իրաւացի պայքարը խաթարուած է այն կատաղութեամբ զոր ցոյց տուած է այդ վարչութեան գլուխը գործող այս համայն անձին ղէմ, Մեքսիկեցի Յակոբեանի մը ղէմ, օրինակի համար, կատաղութիւն որ անիմաստ էր եւ անիրաւ, քան որ Յակոբեան յոռի վարիչ մը կրնար ըլլալ բայց անշուստիղբ մը եւ անձնուէր մըն էր անապարակ սելլի կեպովը: Մեքի պէս ամէն բան կ'որոնցուցած ու ազգային գոյութեան մը հիմունքը հաստատել ճգնող ազգի մը մէջ, հրապարակագիրը պէտք է որ զասակարգներու միջեւ բուռն անցատուներ չգործ, ընդհանրապէս կ'ընտրէ յայտնի տեսողութեամբ մը զանալ վարչի հարուած գաղափարին այն անձերը որոնք անազնիւ կամ գարշելի չեն կրնար ներկատուիլ (եւ կարելի չէ ըսել թէ կը պակսին բոլորովին մեր մէջ այդպիսիները): «Հայրենիք» ի մեծ սխալներէն մէկը եղած անհայտ ու անկեղծ կրելու մը մէջ ամբողջ հարուած գաղափարին ղէմ, եթէ «Հայրենիք» հարուածներուն մէջէն բռնուելիք կողմնը ունեցողներուն նկատմամբ բարեկամական քննադատութեան, անթոյն խորհրդատուութեան մեթոդը գործածած ըլլար, անոնցմէ մէկ կարեւոր մասը իր բռնակին մէջ պիտի ունենար, եւ անոնցմով պիտի կարենար իրագործել ծրագրերն, որոնք միմիայն կծու քրոնիկներով չէ որ կրնան իրագործուիլ, Արփիարեանի ուղղութիւնն էր որ զխաւտը պատճառ կազմեց այդ անցատուներն: Շահագրգիռ ալ գործակից չէր եղած հարուածներուն համար, բայց այդ ամ-

բողջ դասակարգը անասկ մը յարգանք կը շարունակէր ունենալ Շահնայաթին համար , որուն յարձակումները դադարեցնելու վրայ հիմնուած էին , մինչդեռ Արփիարեանի անունը անարգաւանդ ու պատակտողական ատելութիւն մը միայն կ'արթնցնէր այդ դասակարգին մէջ :

Իրեն յեղափոխական ունեցած իր գործունէութեան մէջ է ասկային որ Արփիարեանի թերութիւնները ամենէն ցայտուցիկ կը դառնան Մեր մէջ յեղափոխական շարժումի մը ծննդուն եւ առաջին կազմակերպութեան ուրուսագործն առնելուն երեւոյթին մէջ Արփիարեանի գեր մը ունեցած է , զայդ անհրաժեշտ պիտի ըլլար ուրանալ , Բայց զրդիչի , ռազմաբայի գերէն երբ անցած է գործադրիչի , կազմակերպչի , վարիչի գործին , Արփիարեան իսկոյն ցոյց առած է իր բացարձակ անկարողութիւնը , Ինչուսկայն համար իր նախկին պատրաստուններն է զլիստարպէս որ մղած է Պոլսոյ Հնչակեանները տէր եւ տրիկին Նազարէկեանը անքննադատելի եւ անխալ պետեր նկատուելու իր ամենուն դէմ սրուած սեկպտութիւնը երբեք չէ փորձուած այդ ամօրին մօտենալու , մինչդեռ ո եւ է լուրջ յեղափոխական գործին , առանց պէտք ունենալու երգծական ձերբեւրու , իր առաջին պարտականութիւնը պիտի համարէ մօտէն ճանչնալ Եւրոպայի մէջ հաստատուած վարիչներուն ո՞վ եւ ի՞նչ ըլլալը , Եւրոպական ժողովրդականութեան տրամադրութիւններուն , մամուլին հոգեբանութեանը , հանրային կարծիքին կացութեանը մասին՝ երկու երեք լրագիր կարդալով միայն տարտամ տեղեկութիւն մը ստացած , Արփիարեան մէկն եղաւ անոնցմէ որ առանց ոչ մէկ յոյս կամ աւարտութիւն ունենալու չառանց որոշապէս հաշուած ըլլալու հաւանականութիւններն ու կարեւորութիւնները , մեկնին ժողովուրդը այնպիսի արարքներ ընելու որ յայտնապէս վտանգաւոր էին եւ որոնք հակադարձ արդետաքեր եղան իրեն , եւ տեսնելով որ Եւրոպա հաստատուելէն ի վեր Դաշնակցականները կը զարկածէն այն նոյն սխալին համար զոր ինքն իր ընկերներով անոնցմէ առաջ գործած էր , իր ընթացքը ինքի միջոց տարօրինակ երեւցած է , եւ ըսած եմ զայդ իրեն կամաք . անհնշտ Դաշնակցականներու սխալը յանդայն ծանր է : Զանի որ Եւրոպայի տրամադրութիւնը հրէշական ապացոյցով մը ճանչնալէ յետոյ անոնք մեծաւոյն թաքթիքը շարունակեցին ու մինչոյն ծրագիրը . բայց այդ միջոցաւ անոնցմէ իրեն

ընկուած ամենէն թիւ իրաւունքն ունեցողը Արփիարեանն էր , քանի որ ինքն ալ Եւրոպայի տրամադրութիւնները գոչակել կը ցած չըլլալու թերութիւնն ունեցած էր եւ ժողովուրդը մղած էր մտնել ճաշու մը մէջ ուր յայտնապէս ջախջախումը կը սպասէր իրեն , Զեմ ծանրանար հոս Արփիարեանի յեղափոխական գործունէութեան «արտաքին» պակասութիւններուն վրայ , (իր խնդալով , կատակելով , գրեթէ զրօնելով յեղափոխութիւն պատրաստելը , Պոլսոյ Սըլանիսին մէջ ապստամբութիւնները սարքելը) , այդ բոլորը , զոր իր թշնամիները կը վերագրեն դաւաճանական միտումներու , իր նկարագրի հսկայական թեթեւութիւնը կը չնչտեն եւ իր անկարողութիւնը ծանրակշիւ գործերը կրօնական լրջութեամբ մը նկատուելու , Այդ «ժամանց»ի սերահար մտքին համար յեղափոխութիւնը եւ գրեթէ ամեն բան ժամանց մը եղած է ամէն բանէ առաջ , Շատ յաճախ տեսած եմ զինքը Բարիդ , Հնչակեան կազմակերպութեան օտար եղող անձերու առջեւ երկարօրէն պարզել իր Հնչակեան կեդրոնին ներքին կացութիւնը , միասնօրէն գանդաւոր որ «գրամ» չեն զրկիր կեդրոնին , իր ընկերները ծաղրել , իր ծրագիրները մէջտեղը դնել՝ կատակաբանութիւններով չըջնալու . — նկարագրի տկարութիւններ որոնք Գալիլեոն կը չնչտեն , Մաքրապիւնը բաժնին իր մէջ մանրապիտակաւ դարձնելով :

Իր ծրագիրները . . . հարկաւոր են անոնք , ամէն անգամ իրեն հանդիպելուս , տասնեակներով ծրագիր ներկայացուցած է ինքի , Հատ մը չեմ գիտեր սակայն զոր առնականօրէն ձեռք առած եւ իր մտքին , կամքին , խանդին բոլոր ուժերով յամառօրէն ու . հաստատաւորէն մինչեւ ծայրը իրագործած ըլլալ , Իր ծրագիրները ցնդած են միշտ՝ ամենափոքր արդեւորին առջեւ , Մէկ հասարակ միայն իր ծրագիրներին , թերեւս միակի որուն անկեղծօրէն համոզուած ու յարած էր , թերթ մը հանելու ծրագրով , այս սեռելուն յղացումներու շարքին մէջ ըստ ցատկութիւն կազմած է , Թերթ մը ունենալու մարմալը Եւրոպա գալէն ի վեր Արփիարեանի հրայրքն էր , եւ այդ իրից վրայ որպէս «Իւս մոռնալ» ինքի ձգտումներուն դոհացումը տալու մղումն կը ըլլէր քան թերթով մը զարծ տեսնելու» ցանկութեան , իր տեսչանքն էր օրական մը ունենալ , ամէն բանէ աւելի իր հին յիշատակներուն տոյրակը անոր մէջ պարպելու եւ իրեն հետեւող եղող մարդիկը կենելու

համար. «Չես գիտեր, կը գրէր ինծի անգամ մը Լոնտոնէն» «Նոր կեանք»ին հիմնադրէն առաջ, չես գիտեր «Ժամանց»ին ո՛րչափ նիւթեր զիջուած են քովս՝ Ներսիսի գալլա ի վեր. ի՛նչ ցաւալի բան է որ թերթ մը չընկնի»:

Թերթի այս կարտան էր որ Արփիարեանը մղեց մեզրալուսնի ամիս մը անցնելու աշնանաշրջանին հետ, որուն արդէն կասկած ներշնչելով վարժուողներուն մասին քննութիւն մը կատարելու պաշտօնով Պոլսոյ Հնչակեանները զինքը Լոնտոն գրկած էին և Փոխանակ քննութիւն կատարելու, Արփիարեան, զոր Նազարէկ պաշարեց ամէն տեսակ փաղաքանքներով, անթերի գտաւ եւ մեզի այդպէս ներկայացուց այդ «կեդրոնը», որովհետեւ այնտեղ իրեն կը բացուէին «Հնչակ»ի սիւնակները ուր պիտի կարեւոր իր «Ժամանց»ի ծառարէլ յաղեցնել եւ ուր իր առաջին գրածը Արահամ փաշային վրայ «Ժամանց» մը եղաւ: Մեղադատինը աւարտեցաւ Արփիարեան արտաքսումովը. զայն «գործածեցին» յետոյ, Նազարէկ նկատեց որ անկողիք էր քովը պահել մարդ մը որ չառ խոչոր տեղ մը կը բռնէր իր խառնութիւն մէջ, եւ ճամբու գրաւ զայն, Զուարճալիս այն է որ այդ խղճմբ պատմութեան մէջ տառնց ուղեւում մաս ունեցած եմ: Արփիարեան ինծի զըրկած էր Նազարէկի բանաստեղծութեանց հաստորը. — իր կողմէն նուիրուած սիրատենչ քերթածներու լրբճուկ փնջիկ մը՝ զոր արիւնի ու սուգի օրերու մէջ այդ չարագողչակ քաղովէնը կը հրատարակէր Հնչակեան գրամով, — եւ Արփիարեան զմայլումի տողերով կ'ընկերացնէր ուղարկել իրեն գրեցի եւ Նազարէկի ոտանաւորները ողորմելի էին ինծի համար եւ անոնց հրատարակումը անիմաստ և կ'երեւայ թէ այդ սրբապիղծ նամակս սիրաբորբոք յեղափոխականին ձեռքն անցեր է. եւ այդ օրէն Նազարէկ — Արփիարեանի իսկ ինծի պատմածին համեմատ, — պաղ վարդուի սկսեր է Արփիարեանին հետ՝ որ իր ոտանաւորներու չհաւնող անձի մը հէջը յարաբերութիւն ունենալ համարձակեց էր:

Վերակազմեալ Հնչակեան կուսակցութեան մէջ, Արփիարեան, որ ընդունեցաւ գերագոյն վարիչի պաշտօնը, ոչինչ բրած է մինչեւ այսօր որ «գործ» կարենայ կոչուիլ: Այն մէկ քանի գովելի ջանքերը որ այդ կուսակցութեան գործաձեռնութեամբ կատարուեցան վերջին երեք տարիներուն մէջ, Արփիարեանի մղուածով չէ որ տեղի ունեցած են: Զէյթունի ի նը-

պատ հանգանակութիւնը, զոր «Տիգրիս»ը բացաւ, Ամերիկայի գործիչներուն անձնակաճ յղացման ու գործադրութեանը կը պարտէինք, ինչպէս եւ Ամերիկայի Հայոց վերջին ցնդան շահեկան Համաժողովը, որ Ամերիկայի գործիչներուն ուշիմ եռանդին արդիւնքն էր և: Արդուեանի եւ Գոչեանի Պոլիս Նազարէկ հետեւեալն է ծրագրի մը զոր այդ երկու գործիչները անձնապէս յղացած էին եւ որուն արծաղորութեան համար Վերակազմեալ Հնչակեան կուսակցութիւնը ուրիշ բան չըրաւ բաց եթէ ներթակաւ միջոցները հայթայթել:

Նազարէկի կեդրոնը ահագին թերութիւններ ունէր, բայց, — անկարելի է ուրանալ, — խոչոր աշխցութիւն մը կազմած էր, ներթաւ կան ու բարոյական ուժ մը ձեւացուած էր, որ Ներսիսի մէջ ծանօթ էր եւ հաշուի կը դրուէր Տաճկաստանի մէջ, ու պահ մը մեծ վարկ ունեցաւ թէ՛ Հայոց թէ՛ Տաճկաց աշխիւ: Այդ ուժը շատ գէշ գործածուեցաւ, բայց ուժ մըն էր: Արփիարեան ու իր կեդրոնը, որ Նազարէկի ինկղորդը իւրացուցին, պարտաւոր էին ո՛չ միայն պահպանել այդ ուժը, այլ եւ՝ իրենց դերազանցութիւնն ապացուցանելու համար՝ զայն «գործածել» աւելի ուշիմ եղանակով մը և Արդ, Արփիարեանի կնիւրնը ոչ միայն ոչինչ կրցաւ ընել այդ պայացոյցը տալու համար, այլ եւ նոյն իսկ անկարող եղաւ այդ արդէն կազմուած ուժը նոյնութեամբ պահպանելու և Նոր կեդրոնին կազմուածքը կը բաւէր զինքը յաւերժական անշարժութեան դատապարտելու համար և կեդրոնը կը կազմուէր հինգ՝ անձնաւորէ որոնցմէ իւրաքանչիւրը երկրիս հինգ մասերէն մէկուն մէջ կը բնակի, եւ զորոք մը որոշելու համար այդ անձները չորս ամիս թըղթակցութեան պարտաւոր էին եւ կամ յաճախ, — ինչ որ թերեւս աւելի ձախորդ միջոց մըն էր, — զորոքն վարումը ամբողջութեամբ իրենց Լոնտոնի ընկերակց յանձնելու:

Արփիարեանի կեդրոնը մեծագոյն խոտուածներ ըրաւ նոր ուղղութիւն մը սկսելու, ազգին բոլոր հատուածները միեւնոյն դրօշին ներքեւ միացնելու, դիւանագիտական գործունէութիւն մը ձեռնարկելու, Հայոց Եւրոպային ճանչցնելու ոգործը ընդարձակօրէն ու զօրեղօրէն վարելու: Այս խոտուածներէն եւ ոչ մէկը կըրցաւ կատարել: Այս ճամբով մէկ քանի տարիէ ի վեր կատարուած բոլոր ճիգերը գործն են կա՛մ Վերակազմեալ Հնչակեան կուսակցութեան չպատկանող անձերու, եւ կա՛մ Լոնտոն

չբնական մէկ քանի շնչակեաններու . Գիտեմ որ Արփիարեան քանի մը փորձ րբա՞ծ է՝ իր կուսակցութեան հետ կապելու համար ոչ-յեղափոխական ինչ ինչ կարեւոր տարրեր . բայց այդ փորձերը բացարձակապէս անյաջող են եղած կա՞մ կրկնատար ու ամուլ արդիւնք-ներու . յանգած են . իսկ իր գիւտնափոխական ձեռնարկներուն խօսքը չեմ ընել . ընդամենը հինգ կամ վեց տեսակցութիւնն ունեցած է Արփիարեան, եւրոպացի, հայ կամ թուրք անձ-նաւորութիւններու հետ, եւ անոնք ինչ տեսակ բան ըլլալը գիտեմ, որովհետեւ մեծ մասին ներկայ գտնուելու պատեհութիւնը ունեցած եմ . իր ամենէն յաջողած «ժամանց»ները չեն հաւասարիւր իր այդ տեսակցութիւններուն զաւեշտակաւորութեանը . Մուրատ պէյին հետ տեսակցութեանը մէջ, «Սահմանադրութիւն» մը ըլնունք անցիկ էք, կ'ըսէր ինչպիսով, ի՞նչ ըլլալը չենք գիտեր, տուէք մէկ մը կողդանք ձեր ծրագիրը . — «Պարոն, պատասխանեց Մուրատ պէյ արհամարհոտ չեշտով մը, Միլհատի սահմանադրութիւնը տպուած է, արդէն ճանչնալու էիք զայն, Բարիդի Ազգային Մատենալու էիք զայն, Բարիդի Ազգային Մատենալու դարանք գտցէք կարդացէք . և Նուպար փաշայի հետ խօսակցելով, այնչափ այլանդակ ու նողկալի մանրամասնութիւններ կուտակեց հայ քրիստոնէիներուն ներքին պատմութիւններէն որ «Ինծի փափաք կուտաք կոր բոլորովին ձեռք քաշելու այս ազգէն» ըսաւ Նուպարը զղուած (եւ Արփիարեան գտած էր Նուպարը խանգալաւորու իր կեդրոնին համար...) :

Եւ սակայն ո՞րքան բան կար ընելու Վեր-շնչ, կուսակցութեան համար՝ այդ նոր ուղղու-թեանը, որուն առաջին հիմունքը Վեր . Հնչ . կուսակցութեան չպատկանող անձեր զրին, իրենց անձնական ուժերուն վրայ միայն կըր-թընող անհատները ստիպուած էին իրենց գործունէութիւնը սահմանափակել համեստ շուքանի մը մէջ . կուսակցութիւնն մը որ ուրեք միջոցներ, եւ որմէ կախեալ էր այդ միջոցներն ընդարձակել եւ ամբողջել, կրնար շատ ընդարձակ սահմանի մը մէջ այդ գոր-ծունէութիւնն իրականացնել . Այդ կուսակ-ցութիւնը կրնար պաշտօն յանձնել իր ան-քանակներէն որմանք՝ Անգլիոյ եւ Ֆրանսայի մէջ քաղաքական հարցով զբաղող բոլոր անձնաւոր-ութեանց հետ մշտական յարաբերութիւն հաս-տատել եւ անոնց մէջ միշտ վառ պահել հա-մակութիւնը հայկական դատին համար . կրնար միեւնոյն աշխատութիւնը սկսիլ Գեր-

մանիոյ, Աւստրիոյ եւ Իտալիոյ մէջ, ուր գրե-թէ ոչինչ ըրած ենք մինչեւ հիմա . կրնար Հայոց ներկային ու անցեալին վրայ բանա-խօսութիւններու շարք մը սարքել Եւրոպայի ամէն կողմը, ջանքեր գործին . կրնար լուրջ քանակցութիւններ սկսիլ թուրք կառավարա-կան շրջանակներուն հետ (գործ մը գոր Ար-զուեան եւ իր ընկերները կատարեցին՝ Վեր-շնչ, կուսակցութիւնէն անկախաբար) . յարա-բերութիւններ հաստատել կարգ մը թրքական-տակ ուրիշ դժգոհ ցեղերու, մասնաւորապէս Գիւրսիոյ, ներկայացուցիչներուն հետ (փոխա-նակ մէկ գրչի հարուածով գանոնք Հայոց միջ-նապէս թշնամի կացուցանել ջանալու . Այս բոլորը կրնար, եւ պարտաւոր էր, ընել նոր կեդրոնը, որ Նազարեկեան կեդրոնէն եւ Դաշ-նակցական կուսակցութիւնէն տարբեր, աւելի լայնամիտ ու զիւստագիտական գործունէութիւն մը ձեռնարկելու խոստումը ըրաւ ազգին, Այս բոլորը չըբաւ Արփիարեանի կեդրոնը :

Բարիդի Ցուցանադէսին ինչպէս եւ Լաճի Դեպանախորհուրդին միջոցին, — երկու մեծ առիթներ որ ա՛յնքան պատեհ էին հայկական բորբոքանքին համար, Արփիարեանի կեդ-րոնը բացարձակ անշարժութիւն պահեց, (մինչդեռ Դաշնակցութիւնը, որ իր գործունէ-ութեան ծրագիրն ընդարձակելու եւ բարեփո-խելու ակներեւ ջանքեր կ'ընէ ստեղծ մը ի վեր, այդ ուղղութեամբ գնահատելի ձեռ-նարկներ փորձեց) . Լոնտոնի պէս հայկական խնդրին համար սահալուն կարեւորութիւն ունեցող քաղաք մը մէջ ընկալելով հանդերձ, Արփիարեան ոչ մէկը մտքէն անցուցած է ձեռ-նարկել այն բոլոր գործերէն որ կան այնտեղ կատարելու . վստահաբար, Լոնտոնի մէջ՝ Ար-փիարեանի կեդրոնին գոյութիւնն իսկ անժա-նօթ է ամենուն :

Արփիարեանի կեդրոնը ո՛չ կրցաւ իր շուրջը պահել շնչակեան շատ մը գործիչներ որոնք՝ այդ կուսակցութեան հետ խորունկ կապեր ունենայնուն հակառակ՝ չուղեցին անոր մէջ մնալ, ո՛չ ալ նոր ուժեր կրցաւ իրեն կցել . եւ ասի՝ զլլաւորապէս՝ մարդու հետ վարուիլ չգիտնալու . ամէն բան կատակի ձեւով նկատուել թերութեանը . սպասար որ Արփիարեանին յառեանքին է . Այսպէս Արփիարեան ձանկերկեանք մինչեւ հոթներորդ երկին-քը բարձրացուց՝ բանալէն ելլելուն, յետոյ՝ աղաթական կռիւներու հետեւանքով՝ զայն

գետնէն գետին զարկաւ եւ տեղի տուաւ զաշիր գայթակղութիւններու որոնք կրնային չպատահիլ եթէ Արփիարեան վարուիլ զիտցած լլլար ձանկերեանին հետ : Զանկերեանը «խեղճ» մըն էր պարզազգէս, որուն հետ պէտք էր վարուիլ խնամող զթուծեանք մը, եւ զոր բնաւ պէտք չէր ունենել հետաորական ծայրահեղութիւններով : Արփիարեան, բազմամայ բանտարկութեան մը մէջ խանդութեամբ այդ մտաշունթիւնը չափազանց փառաորումներով գերադրողէն ետքը՝ անոր հետ մէկ քանի ամսուան ողբերգա-զուլեռա տական կենակցութիւն մը ունեցաւ, յետոյ անոր յանձնեց չատ փափուկ գործ մը որուն մարդը չէր ան, եւ այդպէս այդ խեղճ ան-զիտակիւր մղեց զզուելի կիրքերու գործին լլլալով, գործիք մը որ աւելի արգահատանքի ախտով էր քան Նայրոյթի, ձանկերեանին, — որուն պատմութիւնը չատ նշանակալից ըլլալուն յիշեցի — չատ աւելի կարեւոր անեք հեռացան այդ կեդրոնէն, կամ զոնէ անջատուեցան Արփիարեանէն մասնաւորապէս՝ գործակցելով իման փորձէ մը յետոյ, հիմա Արղուեան ու Փոչեան ալ բաժնուած են Արփիարեանէն, իրենց լուրջ գործիչի նկարարադիրն հետ անհայտ գտնելով այդ քառույտէ մարդը : Այդ կեդրոնը նոր ուժեր չկցեց իրեն՝ ըսի : Կը բաւէ յիշել մէկ օրինակ մը : Մեծ ուժ մը կար հրապարակին վրայ, Տիգրան երկաթը, Հիւանդութեան և արդէն ծիւրած այդ տղան, ժամանակէն առաջ քայլաւորեցաւ ու փնտցաւ : զլխաւորապէս աղքատութեան զգեստուած, եւ իր փառաքներէն չատերը չկրցաւ իրադրոծել՝ միջոցներու պակասէն կաշկանդուած : Արփիարեանի կեդրոնը որ մտնէ կը ճանդնար գոյն եւ կ'ըմբռնէր անոր արմէքը, մտքէն իսկ չանցնող ո եւ է գիւրութիւն ընծայել — այդ սքանչելի գործիչին որ այնքան զեղեցիկ բաներ պիտի կրցած ըլլար զեւ ընել՝ եթէ իրեն աջակցող մը եղած ըլլար : (Եւ այս պարագային՝ նոյնքան յանցաւոր են Դաշնակցականներն ալ) :

Արփիարեանի կեդրոնին միակ գործը եղաւ «նոր կեանք»-ի եւ «Մարտ»-ի հրատարակումը, այսինքն՝ Արփիարեանի անձնական զլխաւոր բաղձանքին իրականացումը : Արդ, նոյն իսկ այդ երկու թերթերուն հրատարակման գործին մէջ, Արփիարեանի կեդրոնը չէ բռնած խառտումը զոր առաւ անգլիէն : Այդ երկու թերթերուն մէջ անշուշտ երեւցած են էջեր որոնք հայ գրականութեան զեղեցիկագոյններէն են,

ինչպէս Զարթուսեանի շարք մը յօդուածները, յղկեալ ոճի տիպաներն : Արփիարեան այնտեղ ունի բազմաթիւ յօդուածներ, քրոնիկ, փամանց եւ քաղաքական ուսումնասիրութիւնն էր, որոնց զաղափարներն չատերը յիշելի են բայց որոնք չանկեան ևն գրականտեսակէտով եւ երբեք ուշագրաւ իրենց պարունակած տեսութիւններուն ինքնատարութեամբ : Բայց Վերջնական կուսակցութեան օրկանէն «գրական» գործունէութիւն մը չէ որ կը սպասէր ազդը : «գործ» կը սպասէր եւ Արփիարեանին փամանքներն ու քրոնիկները եւ Զարթուսեանին ամբողջ չէր արձակը՝ որ կը հաղուցնէ նիւթեր որոնք ո եւ է նորութիւն, ո եւ է նախաձեռնութիւն, ո եւ է գրական ծրագիր չեն պարունակեր, — գործ չեն կրնար համարուիլ, այլ տաղանդաւոր տիւրէթանթներու զեղեցիկոյնական ինքնագիտցումներ Միակ փորձը զոր «նոր կեանք»-ը ըրաւ գործ մը տեսնելու, Զարթուսեանի «անքէթ»-ն էր հայ ժողովրդին բարոյական անկումին վրայ, ո եւ այդ «անքէթ»-ը — որ արդէն բարոյախօսի, ընկերաբանի ձեռնարկ մըն էր՝ եւ ոչ յեղափոխական գործիչը — բացարձակ ձախողուած մը եղաւ, քանի որ ոչ մէկը, ոչ իսկ Վերջնական մը, չպատասխանեց մէջտեղ գրուած հարցին : Զուտ յեղափոխական տեսակէտով, «նոր կեանք»-ն «Մարտ»-ը անիմաստ հրատարակութիւն մը ձեւացուցած են, աւելի միտական քան հաստատական : Արփիարեանի բոլոր շանթերը՝ բուռն միջոցներով գործունէութեան դէմ, — մասնաւորապէս Դաշնակցականներու թաքթիքին դէմ, — անբնական ու կեղծ են երեւցած անին մը բերնին մէջ որ միեւնոյն թաքթիքն անհաւը ի գործ դրած է եւ՝ իր անձնական սխալը չուզելով խոստովանիլ՝ այսօր միայն ուրիշները կը դատապարտէ միեւնոյն ընթացքին շարունակութեանը համար : Չեմ ծանոթանար այն ծիծաղելիութեան վրայ որ յառաջ եկած է յեղափոխական ապագայ զարհուրելի պատրաստութիւններու մեծագոյնը ծանուցումներէն արոնց երբեք գործ մը չէ եկած իրականութիւնը հաստատելու «նոր կեանք»-ը մնծ թեւրութիւնն ալ ունեցած է ահալին տեղ մը տալու երգիծանքին, յեղափոխական օւկան մը պէտք է ամէն բանէ առաջ ժողովրդին խանդն ու հաւատքը բորբոքելու օրհայ : Արփիարեանի բոլոր փամանքները, որքան ալ սիրուն ըլլան գրական տեսակէտով, իրենց տեղը չեն

յնդափոխական կուսակցութեան մը պաշտօնաթերթին մէջ, նմանապէս իրենց տեղը չէին հոն: Նրառ-Վանքամի բոլոր երդիծանքները, «Յեղափոխութեան մակարագը» ներուհի շարքը, զոր Նրառ հաստատակցեց Ներքին գործերի մէջ, մեր արդի գրականութեան ամենէն հայապատիւ պաշտակիրներէն մէկը կը կազմէ, բայց «Նոր կեանք»ը ընտ. այն շրջանակը չէր ուր այդ բացասական գրականութիւնը կընար երևալ: Նրառ անկախ զետեղ մըն է, որուն գործին՝ իր խառնուածքին ու տաղանդին ընդհանր բերումովը՝ իրերուն ու մարդերուն պզտիկ, ծիծաղելի, ցած կողմներ տեսնել ու լոյս ալ մէջ գնելով խառնակակիւր, այդ գործը, ինքնին գերազանցօրէն գոյելի եւ օգտակար, կընար գոտարուել անկախ գրական թերթի մը մէջ, առանց ու եւ թիւրիմացութիւն յառաջ բերելու: Բայց յեղափոխական օտկան մը որ կը հաստատակէր յեղափոխականներու «բազմախղիւր», «խառնութեան», «խաչագող» կողմը՝ ներկայացնող այդ ծաղրանկարները, իր պաշտօնին դէմ հասած կ'ըլլար: Դիտեմ որ կընան տարիել ինչ Նրառի էջերը միմիայն Դաշնակցականներուն դէմ ուղղուած ըլլալու ձեւերուն եւ ոչ թէ ամբողջ յեղափոխական մարմինն: Բայց ասի խեղաթիւրում մըն է հեղինակին մտածումին դէմ, որ յառաջ կուգար այդ յոգուածներուն «Նոր կեանք»ին մէջ երևուածին: Նրառ իր յղացումներուն մէջ ու եւ կուսակցամարտութիւն չէ ունեցած երբեք, իր առաջ յեղափոխականները, իր խաչագող հերոսները չնայեալ երանալ կընան ըլլալ իր մտքին մէջ որքան Իրօյական, «Նոր կեանք»ը պէտք չէր որ օգտուէր աշխատակցի մը տաղանդէն՝ զայն հակառակորդ կուսակցութեան մը դէմ ղէնք դարձընելու համար: «Նոր կեանք»ի խմբագրութիւնը ինքն ճշմարտապէս յեղափոխական ոգի ունենար, պիտի խնդրէր Նրառին որ իրեն տայ շարք մը ծաղրանկար՝ հայ է ֆէշիստներուն, հայ թրքամոլներուն, հայ չեղճներուն, հայ տերապեղներուն, հայ «ստրուկ»ներուն վրայ—միակ տիպարները զոր յեղափոխական օրկան մը պարտք ունի ձաղկելու:

«Նոր կեանք»ին ու «Մարտ»ին մէջ խոշոր թերութիւնն ալ Դաշնակցութեան դէմ իրենց մղած պայքարը եղաւ, այնքան անազնիւ որքան եղած իր Դաշնակցականներուն պայքարը Արփիարեանի, «Հայրենիք»ին ու Հինչակեան կուսակցութեան դէմ: «Անահիտ»ի ընթերցողները դիտե՛ք թէ ի՞նչ կարծիք ունիմ Դաշնակցութեան յեղափոխական դրոշմներէն թեան մասին ընդհանրապէս, եւ Մեծ Հայաստանի մէջ անոր ձեռնարկներուն մասին մաս-

նաւորապէս: Բայց այդ գործունէութեան «արխալ հաշիւ»ը երբեք չեմ շփոթած գիտակից գաւառականութեան մը հետ (ասի նախատինք մը պիտի ըլլար ամբողջ հայ ազգին երեսն հեռուած): Արփիարեան կընար քննադատել այդ գործունէութիւնը, բայց իրաւունք չունի յեղափոխական մարմինը մը օրկանին մէջ ամբողջ Դաշնակցութիւնը ներկայացնել իրեն հիմապից գործիք մը որուն կառավարութեան շահերուն նուիրում (եւ ասի՛) օգային ենթադրութիւններով վրայ հիմնուելով, առանց ու եւ է փաստով իր այդ ամբաստանութիւնն արգա-կացնելու):

Այս բոլորը ցոյց տուած են ինծի Արփիարեանը՝ անկարող յեղափոխական վարիչ մը ըլլալու: Եւ այս տպաւորութիւնը իրեն չայտնած եւմ հարիւր անգամ, իրեն ինչպէս եւ ուրիշ Հայու, — Դաշնակցական, Հնչակեան, կամ չեղճ, — որ այս վերջին երեք տարուան միջոցին կարծեմ հարցուցած ըլլայ Արփիարեանին եւ վեր: Հնչ, կուսակցութեան մասին: Մինչեւ հիմա հրապարակու ալս կարծիքս չայտնելուս պատճառները բացատրեցի արդէն: Այդ պատճառները հանրային կարգի կը պատկանին ամբողջ, եւ կը զոյնին փափկանատուութիւնն մը զոր թերեւ ծայրալեզութեան տարած եւմ կընան ինծի միջադէպ վերապահումներս շատ ուշ երեւան հանելու, բայց ոչ մէկը պիտի կարենայ զայդ յայապղնելու շարժառիթներուն ազնուութիւնը վէճի տակ դնել կամ հիմա դանդաղ հրապարակել վերաբեր'ւ անձնական պատճառներով, որոնք զոյնութիւն չեն կընար ունենալ ինծի համար: Տարիք մը ի վեր այս բոլորը հրապարակու ըսելուս զլուսաոր' արդեւնեւնեւն մէկն ալ եղած են կարգ մը անձեր, զոր կը յարգեմ, — Արդուեան, Շահնազար, Նրառ, եւն, — որոնք իր յուսանքին որ թեւութիւնները պիտի սրբադրուէին առանց աղամուկի, թէ լուսադոյն էր թողուլ որ վեր: Հնչ կուսակցութիւնը ինքնին ինքզինքը վերանորոգել եւ իր պակասները լրացնելու: Արգիւնեւն մէկն ալ՝ Արփիարեանի անբոյժական խոստումը եղած է «հրաժարելու»: Ամեն անգամ որ յեղափոխական վարիչի դերը կատարելու իր անկարողութեան մասին կարծիք յայտնուած է իրեն իմ կամ ուրիշներու կողմէ, Արփիարեան միշտ համաձայն ցուցուցած է ինքզինքը այդ կարծիքին, եւ յայտարարած է թէ մտադրն է քիչ օրէն «քաշուիլ», եւ երեք չորս անգամ ալ իրօք հրաժարական տուած է: Բայց իր հրաժարականները ներուհի Պատրիարքին հրաժարականներուն կը նմանի, այսինքն «ձեւի համար» հրաժարականներն իր լրջօրէն հրաժարելու ուղղով մարդը իր հրաժարականը կուտայ եւ կը քաշուի, ուրիշ կեանք

մը կը սկսի եւ առանց ո եւ է թախանձանքի այլ եւս ականջ դնելու՝ իր հրամարտման մէջ կը մնայ անխախտ եւ անփոփոխ Արփիարեանին հրաժարականները , արտասուած իր եղբորը-գութեան մը չնչնորովը գրուած, միշտ ուզած են րանել իր ընկերներուն «Ո՛հ, կը բաժնուիմ ձեռնէ անուն կեցեանքով, եւ չէ՞ք զիտի ինչպէս կը կը տառապիմ ձեռնէ զատուելուս . . . » քակահնաբար հրաժարականը միշտ մերժուած է , եւ Արփիարեան միշտ հաւանած է իր պայտսոնին վրայ մնալ վերստին :

Այսպիսի կացութեան մը առջեւ , անհերքելի պիտի ըլլար լուծութիւն պահել այլ եւս : Պէտք էր , ր վերջապէս ամբողջութեամբ իրեն ինչ որ միջանկիւս ֆրագնէրով մինչեւ հիմա արտա-յայտած եւ ճանի անգամ, այսինքն թէ Արփիարեանը մատնութիւն գործելու անկարող համարուէ ոչ ոք պէտք չէ որ հետեւեցնէ թէ զինքը յեղափոխական վարիչի տպագր մը նշանած եւ : Այս բոլորը ըսելու որոշման կարեւոր շար-ժառիթ մըն այլ կը ձեւացնէ այն այլանդակ վարմունքը զոր Արփիարեան ունեցաւ : Գեո այս օրերն՝ Գոյեանին , Արզումանին ու Պոլիս այս վերջնային ընկերացող ֆրանսուէիին հանդէպ Ո՛ր քը կրնայ երեւակայել թէ «Նոր Կեան» զօրն մէջ խանդավառ փառաբաններով այդ երկու գործիչները գրուածող անձը իրականութեան մէջ ի՛նչ ընթացք բռնած է անոնց նկատմամբ երբ կամովին յանձն առնուած չարարանքներէն ելած եկան Եւրոպա . եւ ոչ ոք կրնայ մտքէն անդրել թէ զանոնք իբրեւ Հայրենիքի Ուսման պատկերացումը ներկայացնող Արփիարեանը Հնչակեան կուսակցութեան չպատկանող անձնու առկա ի՛նչ հրէշներն , ի՛նչ գժուած ու գոնիկ լաւարտութիւններ թափած է անոնց վրայ , անոնց դերը ստորնացնելու եւ զէմքը աղարտելու համար . . . Այդ ընթացքը ինծի յայտնեց Արփիարեանի մէջ մէկ ճանի շատ անճոռնի գծեր զոր չէի տեսած մինչեւ հիմա , Հակառակ իր բոլոր մտքի եւ նկարագրի թերութիւններուն , հակառակ նոյն իսկ իմ անփայնակատմամբ իր ունեցած կարող մը անհնորձ ու տեղի վարմունքներուն , իր սիւրբին խորքը ուզած էի անգին նկատել , եւ ատկեց կը բղէժը զլիւս որապէս իմ ներողամտութիւնս իր պակասութիւններուն համար վերջին միջադէպը ինծի ցոյց կու տայ անգղայ եւ եսամոլ կատակող մը , անպարտաճանչ , ննդ , որ ոչ իր պայտսոնի ծանրութիւնն ու վեհութիւնը զգալ գիտէ , ոչ յարգել իրական գոյողութիւններու կարողեցած անհերքելի որ ամբողջ վեր : Հնչ . կուսակցութիւնը կը նշանէ իբրեւ կիսան կո՛մը «Նոր Կեան» յոյն , այսինքն իր խառնութիւն համար : Այս պայտսոններուն մէջ «Նոր Կեան» իմարդարպետին զէմքը ինծի կ'երեւայ իբրեւ մին այն զէմքերէն զոր Եւրոպ գծեց իր «Մականթոններ» ու

հզօր շարքին մէջ , եւ հիմա տեւէ խղճահարութիւն չի մնար այլ եւս հանձն մտադր ժամածած յայտնելու գործիչի մը անհղէպ որ չի գործեր , այլ թերթի մը մէջ տեղադրուած՝ իրերն ու մարդիկը անպրտաւոր եւ զրօքանքի առարկայ կը գարձնէ իրեն :

Այդ նոր Արփիարեանը զոր այս վերջին տա-րօրին պէտէ թշուառութեամբ միջադէպին մէջէն տեսա՞յ պիտի ըսէ , գիտե՞մ , որ այն րո՛ւրը կը գրեմ . . . իր տեղը բռնելու համար : Այսպիսի շուրջողութիւն մը զբքիլ միայն կրնայ ներ-չնչել՝ ոչ միայն ինծի այլ ամենէն կատաղի հակառակորդներուն իսկ : Եթէ ո եւ է կուսակցութեան մէջ պայտսոն մը ուզած ըլլայ ինչո՞ւնի , եթէ ո եւ է մարմին «օրտուս» մէկ անդամ ըլլալ եւ աղգային խնջրով զբաղել ինծի «գործ մը ընել» հասած ըլլալի , մինչեւ հիմա ըրած էի այդ բանը , առիթները չեն որ պակաս են , ոչ ալ հասնելները՝ առջեւ կողմէ : Ես պիտի մնամ միշտ անկախ գործիչի անկեղծ մէջ եւ պիտի պահեմ՝ զարմարի մը սիրոյն համար բացարձակ անշահախնդրու-թեամբ գործող մարդու հպարտութիւնս , ինչպէս եւ իմ իրաւունքս՝ բոլոր աղգային մարտիչներն , անհասներն ու արարեցները անկասօղէն քննադատելու : Այս յօդուածն ղիտի մը ար-պարտութիւնն է , անպաւ Վերուժում մը , — եւ ինչ ալ կազմակնէն՝ այս կամ այն կողմէ՛ն չտալ ինչ ու գժուած մտքերը , եւ վստահ եմ որ ասով անքննման մը կ'ազմած պիտի ըլլամ , որուն պիտի գիմէ վաղուան սերունդը , բոլոր Արփիար Արփիարեանի հոգեբանութիւնը ուսումնասիրելու ուղի :

ԱՐԶԱԿ ԶՈՊԱՆԵԱՆ

Յ . Գ . — «Նոր Կեան» ի սեպտ. 15ի թուոյն մէջ , զոր ընդունեցայ վերջին պահուն , տեսայ յօդուած մը , «Մեզի կը նային» տիտղոսով , ուր Արփիարեան իմ մասին ամենէն ծիաղաշարժ ըղճութեանքները կը որդոսկեցնէ , ասանց՝ ինչպէս զբրական հարցին մէջ՝ անուն համարձակօրէն յիշելու : Այդ յօդուածը երբիւ րան չ'ընէր բայց եթէ ապագուցանել , հարպարակային անյայտ յատակութեամբ մը , ինչ որ բնած մը Արփիարեանի մասին՝ իմ ուսումնասիրութեան մէջ : Առջեւ քան կայ հոս , թե-թեւութիւն , ատախտութիւն : չարութիւն , տկարութեան , «վատութեան» չափեկան ջաշտադրութեամբ , թնայ անժամայի պատկերի մը ուր կը տեսնենք ոգրերպական Արփիարեան մը նաւանդաբան փնտռող կարկուտային (?) մը վրայ խնդրի , ու վերջապէս Արփիարեանի կողմէ իմբացուած թարգման նամակ մը ուր իմ յօդուածին հրատարակուելուն հետադրի մը ժաւանուէին (?) կարեւոր ըլլալուն «ժամանց» ական հրապարի գիւտը կը շողայ . . .

Իր վրայ յօդուած մը գրելու մտադրութիւնս տարտամ ու խնդրութեամբ զրոյցի մը միջոցով հազիւ իմացած՝ Արփիարեան այդ պարզ գիտա-

ւորութենէն իրար անցած, առանց սպասելու յօրուածին երևամանը, առանց ուզելու գիտնալ թէ ի՞նչ կը պարտանակէր յօրուածս, խռովալ ըսեալներն տեղաց վրաս՝ հարցնելու համար թէ ճշմարի՞տ է որ «Անահիտ»ին գոյութիւնը ապահովելու նպատակով դառ մը կը սարգեցնոր եղեր վերակազմիւմ Հնչակեան կուսակցութիւնը կործանելու եւ տեղը նոր մարմին մը հիմնելով՝ «Անահիտ»ը անոր պաշտօնաթիւթը դարձնելու համար, ինչպեանք որ մէկ պատահան տալ չգիշայ յայտնի զազրի դիտաւորութիւններ ունենալու զիս երկվայրկեան մը կարող կարծել յանդգնող անձն մը, Հիմա, «Նոր Կեանք»ի խմբագրապետը, առաջող կը փորձէ պատասխանել իմ յօդուածիս, եւ հակառակ «հատառ չուզելու» իր կեղծաւոր վեհանաժարութեանն ու անուան չիօնելու երկզիմի զգուշաւորութեանը, իր յօդուածը ուրիշ նպատակ չունի բացէ եթէ՝ ինծի վերաբերելով ճշմարտական զգուշեցնելու անհատական կոտորել ազդեցութիւնը զոր յօդուածս պիտի կարենայ ունենայ հանրային կարծիքին վրայ։ Վերջին դէպքերուն մէջէն ինծի յայտնուած Արփիարեանէն եւ կը յուսայի, վատահօրէն կը սպասէի այս աղտոտ գէնքին գործածութեւ — որ պիտի զիս միեւնոյն կարգին վրայ կը դնէ իրեն հիմ մատնելու թեան պատմութիւնը հնաւորող «Հրաք»նեւուն հետ, — եւ յօդուածիս մէջ արդէն պիտի սխալանա՞ծ էի այդ տղայական որքան ցարւոյր մեկնութեանը զոր նախատեսած էի թէ Արփիարեան պիտի տար իմ այս ուսումնասիրութիւնը գրելու արարքիս, ինքնին՝ Արփիարեանի գրածը յօդուածիս վրայ բառ մը աւելցնելու պէտք չ'զգացներ, բայց մէկ քանի կէտեր կան այդ յօդուածին մէջ, որոնց իւրաքանչիւր, թէպէտ աւելորդ, անշահեկան պիտի չլլայ, Նախ այդ «Նոր Կեանք»ը կործանելու եւ անոր տեղը «Անահիտ»ը դնելու ապուշ հեքիաթը ինծի կը թուի ճիշդաւորութիւններն եւ իր մէկ քանի բարեգաւթնակ արքայաներեւելու ուղեղէն։ Արփիարեանի որ զիս շատ լաւ կը ճանչնայ, կրնար ինծի վերադրել ուրիշ ամէն թերութիւն բաց իշաւանդութիւնէ։ Արփիարեանի որ զիս երեք տարիս առաջ կը պատմէր թէ ի՞նչպէս Պոլսոյ մէջ ունեցած դիւքս ու հանցաւորութիւնս իմ կամովս թողնուցի եւ Բարիք եկայ՝ ազգային դատին համար ամէն նեղուցիքս, ինչպէս հիմա կը պատմութիւնս այդ անոնցով, ի՞նչպէս իմա կը հաւատայ թէ իմ թերթի յաջողցնելու եւ անով ապրուստս ապահովելու զոհնիկ նպատակովը կրնամ ամբողջ յեղափոխական կուսակցութիւն մը կործանելու ճանիւր, եւ ի՞նչպէս ժաւաւանք չ'ամչնար սա տողերը գրել — միշտ ինծի ակնարկելով — «Անանք որ ի խոյր եւ ի խոյրի հացի եւրոպայ ելած են եւ ձեռնուռնայն ըման, կարող են վերադառնալ Պոլսի ուր ոչ ոք զերեւք պիտի նեղէ», եւ ուր այդ ոք զերեւք անպատուաբեր յանձնառութեանց պիտի հարկադրէ՞ եղեր... Եւ այս տողերը գրած

առնել, Արփիարեան ի՞նչպէս չի տեսներ, եթէ ոչ նողկալութիւնը իր արտայայտած մտածման, գտնէ իր բիրտ հակասականութիւնը, եւ ի՞նչպէս մտքէն կ'անցնէ զիս հրաւիրել որ Պոլսի դառնամ (ինք որ երեք ամիս առաջ իմ Բարիք ներկայութիւնս մեծապէս օգտակար կը նկատէր մեզ յետոյին), եւ ի՞նչպէս մասնաւոր այս տարօրինակ յեղափոխական վարիչը կը համարձակի բռնել թէ իմ գործունեութիւնս ունեցած անձ եւ Պոլսի դառնալով «ոչ մէկէն չարտի նեղութիւն ոչ մէկ անպատուաբեր յանձնառութեան չպիտի հարկադրուի»։ Արփիարեան չի՞ խորհիր որ մենք մէկուս Պոլսի դառնալու (եւ հետեւաբար Արփիարեանի հիշատարց մէկ արարքը կրկնելով՝ Սուլթանին «միզայ» բռնելով) լոկ զաղափարն ունենալը ոչ թէ անպատուաբեր այլ մահացուցիչ բան մը պիտի լլլար։ Զպիտի զարմանամ եթէ այդ տողերէն հետեւցնողները ըլլան թէ Արփիարեանի կ'ուզէ ժողովուրդը պատրաստել Պոլսի դառնալու զաղափարին, որպէս զի ի՞նքը գործադրէ զայն երբ պարագաները պիտի հարկադրեն...

Եւ այդպեանքը կարծեմ սկսած են զի՞նքը հարկադրել, իր չեփորածին չափ ամուր ու հզօր ըլլալէ հետո՞ւ է իր «կեկորն»ը։ Միմաղաքի չէ՞ք գտնիր Սուլթանին զէմ որոտացող յեղափոխական պետ մը, որ կը պարծենայ թէ... «Նոր Կեանք»ին յառաջիկայ տարիները ապաւնոված է եղեր. եւ զարմանալի չէ՞ք գտնիր որ այդ նոյն պետը իրեն հպարտութեան տիտղոս մը համարի՞ «կեկորն»ի մը վարիչն ըլլալով հանդերձ պատուա մը հաջի անը քաջալը ըլլալու եթէ՞ Արփիարեան զործնելու համար Պոլսը կամովին ձգած անհատ մը ըլլար եւ առանց ու եւ է քոմիթէի պատկանելու աղքատութիւն ու անօթութիւն յանձն առնէր դատին համար, ինչպէս Տիգրան Երկաթ մը — իր թշուառութիւնը յարգելի պիտի ըլլար անշուշտ. բայց Հնչակեան կուսակցութեան վարիչի մը համար յանգա՞նք մըն է առանց հասցիքի մնացած ըլլալը, որովհետեւ ասի կը յայտնէ ոչ թէ զոտարբերութիւն, անշահախորհրդութիւն, եւ որիք աւտարանական առաքինութիւններն որոնցով Արփիարեան իր ճակատն այնքան հաճոյակատարօրէն կը պահէ, այլ պարզապէս յոռի վարչութիւն, թոյլ գործունեութիւն, կազմակերպութեան պակաս, ժողովրդին վրայ ազդելու եւ անկից գործելու համար հարկաւոր եղած նիւթ կտրականութիւն չունեցող անկարողութիւն. յեղափոխական լուրջ ընկերութիւն մը պէտք է որ գրաւ ունենայ, առանց ատոր՝ աննիւթ է որ չարունակէ գոյութիւն ունենալ. որովհետեւ «քապիթալիզմ» մը կ'ուզայ միայն իր գոյութիւնը՝ առանց ուժի։ Ու երբ կը մտածուի որ Արփիարեանի անձնական վարմունքը մէկն է այն պատճառներէն որ այդ տկարացման հասցիքն Հնչակեան կուսակցութիւնը, իր մեղապարտ չքուորութեամբ պարծենցող այդ վարիչը մեղի անիմաստ կ'երեւայ. եւ երբ

հացի պատատ մը դռներէն համար քսան կտոր եղող այդ պետէն իր թերթին մէջ անտեսական ապշուպէ մը տառոյ օր տետոյ կը գտայ թէ «անադին ուժ մը պատրաստ կայ իր ձեռքին տակ եւ թէ ռազմական անգնադիթիստը ծրագիր մը գործադրելու պիտի սկսի քիչ ատենէն», այդ պետը «Ֆարսէօն» մը միայն կարելի է նկատել:

Ըսի որ պարագաները շատ փայլուն ըլլալու չեն Արփիարեանին շուրջը: Մնամէջ Ֆուադեւրով խօսելու սովորութիւն չունիմ: Իմ եղբաւ կայսրութիւններս միշտ իրողութիւններու վրայ կը հիմնուին եթէ պարագաները փայլուն ըլլալին, Արփիարեան «նոր կեանք»ին համար վարդաճաճ չէր ըլլար այն գումարը զոր Ամերիկայի մասնախումբը զրկած էր որպէս զի Արդիւեան Ամերիկայ մեկնէր՝ զոճացում տալու համար այնտեղի Հնչակեաններուն միանալուն բաղձնաքին: Արդիւեան կրցաւ մեկնել, չնորէի զոգմարի մը մը զոր բարեկամէ մը փոխ տաւաւ: Այս պայմաններուն մէջ, Արփիարեանին այլ եւս բնաւ պատշաճ տու մը չի մնար «Նոր կեանք»ի հրատարակումն ապահոված ըլլալուն համար պարծենալու:

Իսկ հետաքրքիր եմ տեսնել մէկ Հնչակեան մը, մէկ Հայ մը, որ այս րօլոր գրածներուն մէջ վերակազմակ Հնչակեան կուսակցութեան կործանման եւ անոր օրկանք եղող «Նոր կեանք»ին, ջնջման փափագը մը ամենախեղին նշողը գտնէ: «Վերակազմակ Հնչակեաններուն մէջ եւ վստահ եմ թէ շատեր կան, որ արդէն զգոց իբրեւոյ կացու թիւնէն եւ վերանորոգում են փափաքող, իրաւացի պիտի գտնեն ըսածներս եւ անոնց մէջ ուրիշ բան պիտի չտեսնեն բայց իթէ անապառ ընտաղանութիւնը անկապ դիտողի մը որ այդ կուսակցութիւնը կը բաղձայ վերակենդանացած, կանոնաւորապէս եւ ամբողջապէս կազմակերպուած տեսնել: Ու ոչ ոք, վստահ եմ, բաց ի Արփիարեանէն եւ իր խմբակէն, պիտի մտքէն անցընէ թէ այս րօլորը կը գրեմ»: «Անահիտ»ին նիւթական ապահովումը ձեռք ձեռք ձգելու համար, «Անահիտ»ին հիմնադրութիւնէն ի վեր. եւ ամէն բան ըսած եմ ապագուցանելու համար թէ նպատակաւ բաղձնաթիւ բաժանորդներ ունենալը չէ, այլ մէկ կուսակցութիւնն էր այն կրթիւնը, ոչ մէկ դասակարգի հանձնել ըլլալու մէթոդը չեմ ուզած գործածել: «Անահիտ»ին տողուն ու տեւական «քլիթթիթլ» մը ունենալու համար, թերթին անկանոն հրատարակումը արդիւնքն եղած է նախնական ու եւ զգրամագլուխի չդոյլութեան, ըսած մանաւոր իմ ազգային գործընդ խնդրուած կենսեցի՝ որուն ամեն ամբողջ մէկ մասը միայն նուիրած եմ թերթին նիւթական վարչութեանը հսկելու: Այն վարչականին սակայն ուր այս տողերը կը գրեմ, կրնամ վատաբարբայտաբար թէ «Անահիտ»ին գոյութիւնը վերջնական ապահովուած է, չնորէի Ֆրանսացի մէկ բարեկամին, որ ինտելլիգով այն գծաւորութիւնները որոնց, մէջ կը գտնուէի

թերթի հրատարակելու համար, ինքնաբերաբար հանձնեցաւ փոխ տալ զոգմար մը, որ պիտի թող տայ ինծի քաղաքէն «Անահիտ»ը հրատարակել եւրոպական հանդէսի մը կանոնաւորութեանը:

Ինչ ալ ըլլայ յօդուածի ազդեցութիւնը հանրայնիկարծիքին կամ վերակազմակ Հնչակեան կուսակցութեան վրայ, ստի իմ անձնական դերքին եւ իմ թերթին կացու թիւնէն եւ չի փոփոխութիւն չի կրնար բերել:

Յօդուածս իրեն միակ նպատակ ունէր Արփիարեանի գործողութեան մասին իմ կարծիքս յայտնել, եթէ վերակազմակ Հնչակեան կուսակցութիւնը իրաւացի գտնէ դիտողութիւններս եւ իրականապէս վերակազմ ինքզինքը, — ինչ որ շատ լաւ կարող է ընելու, որովհետեւ շատ ուժեղ ու աշխիւ տարրեր կան իր մէջ՝ ամուր եւ դիտակցի կեդրոնի մը պակասէն անդաբեկեան դասակարգուած, — վերակազմակ Հնչակեան կուսակցութիւնն է որ այդ պարագային օգտուած պիտի ըլլայ այս յօդուածէն, եւ ոչ թէ ես:

ՖՐԱՆՍԱ ԵՒ ՀԱՅԵՐԸ

«Ռօ Արմենիան» իր 25 փետրուարի թուով կը ծառայեցնէ երեք ֆրանսական զորաւորի Մերսին զրկուելուն լուրը, եւ Ֆրանսական կառավարութեան այդ վեհանձն ապարդին իբրեւ միջիլ կը գրուածէ Պ. Պ. Տընիս Գոչլէնը: Պարոն աւելցնուելին եւ հօժիլ Ֆուանիէնը: Այդ երեք անուններուն վրայ պէտք է աւելցնել ֆրանքո-հայկական զորութիւնն անդամներէն Պ. Պ. Վիքթոր Պէտրո, Էմիլիոս Լալիսի եւ Հ. Շարմըթեանի անունները, եւ կառավարութեան անդամներուն մէջիլ պէտք է Պ. Տէլքսանին հետ մասնաւորապէս շնորհաւորել եւ Պ. Միլոսանը՝ այդ աշխիւ որոյշումին համար: Եւ արդէն քանի որ այդ իրողութիւնը հրապարակուած է, կրնամ քանի մը մանրամասնութիւններ տալ այն պայմաններուն մասին որոնց մէջ կատարուեցաւ ան:

«Ռոսոն»ին մէջ կարողով տայ հետադիրը որ կ'իմացնէր թէ էնիւր փայա Այնթապի եւ չըրջակայից Հայերուն դէմ զարդեր կը սարքէ, նոյն օրն իսկ նամակ մը գրեցի Պ. Տէլքսանին, եւ ինդիքից իր միջամտութիւնը, որ կարելի եւ դիւրին էր՝ այդ ծովամիջիլ երկրին մէջ գրեցի իմանգամայն Պ. Միլոսանին, որ Անատոլի Ֆրանսի նախագահութեամբ կատարած բանախօսութեան ներկայ գտնուած եւ իր հաշտարկական զգացումներն յայտնած էր. խնդրեց իրմէ իր խորակուէ Պ. Տէլքսանին միջամտելու: Պ. Միլոսան հանձնեցաւ ինծի պատասխանել թէ անախտորապէս ուշադրութիւնը հաւերած էր Պ. Տէլքսանին՝ այն իրողութիւններուն վրայ զոր իրեն մասնաւոր կ'ընէին